

Boekbesprekingen

H.J.M. Claessen, Verdwenen koninkrijken en verloren beschavingen. Opkomst en ondergang van de vroege staat. Van Gorcum, Assen, 1991, 252 p.

Wie ook maar enigszins vertrouwd is met de historisch-antropologische studie naar het ontstaan en de dynamiek van samenlevingen zonder en met een staatsapparaat weet dat met de bestudering van de zogeheten Vroege Staat het in de jaren vijftig in de Verenigde Staten gelanceerde onderzoeksprogramma van het neo-evolutionisme in het geding is. Een Vroege Staat kan grofweg worden omschreven als een onafhankelijke politieke eenheid met een centraal bestuur. Aan het hoofd ervan staat een (sacrale) vorst die met behulp van een laag van bestuurlijke functionarissen een veelal agrarische samenleving leidde. Hier wat eerder, daar wat later ontwikkelde slechts een minderheid van Vroege Staten zich naar een meer bureaucratische-rationele staatsvorm.

Tussen de huidige neo-evolutionisten, onder wie antropologen, sociologen, archeologen en historici, bestaan onderling onmiskenbare verschillen – men vergelijkte bijvoorbeeld het werk van de antropologische spraakmakers Harris en Carneiro. Ook het hier te bespreken boek van de Leidse hoogleraar Claessen past in het neo-evolutionistisch kader. Met andere Nederlandse onderzoekers van vooral antropologische en historische huize maakt hij deel uit van een 'Vroege Staten-club' die regelmatig in geschrifte van zich laat horen en als een soort Nederlandse dependance van de 'multinational' van het neo-

evolutionisme fungeert. Zijn sterke betrokkenheid bij de Amerikaanse moederfirma van het neo-evolutionisme blijkt bij Claessen uit het vaak onvertaald laten van bepaalde termen en uitdrukkingen, bijvoorbeeld: 'lay-out van een samenleving' en 'support voor een bestuurder'. Academische redistributie is onmiskenbaar aanwezig in dit boek; veel van de door Claessen gebruikte voorbeelden ontleent hij aan de geschriften van de andere leden van de VS-club.

Claessens boek kent drie delen die in een tiental hoofdstukken zijn onderverdeeld. In deel 1 ligt de nadruk op de theorievorming over de staat, het vraagstuk van het ontstaan van de staat en de aard van onze kennis over de Vroege Staat. In deel 2 wordt het door Claessen en zijn 'Vroege Staat-club' zelf opgestelde, zogeheten Complexe Interactie Model gebruikt om een meer gedetailleerd beeld te schetsen van allerlei varianten van vroege staatsvorming. In deel 3 ten slotte komen zaken als dynamiek en stagnatie in vroege staten aan bod. Ging in eerdere publikaties van zijn hand – over onder andere het specialisme van de politieke antropologie – wel eens al te veel aandacht uit naar definities van begrippen, in dit boek weet Claessen de lust tot definiëring uitstekend te bedwingen en bepaalt hij zich tot vooral inhoudelijke, historische beschrijvingen en analyses. Ook zaken als bronnenkritiek, de vraag naar historische continuïteit, en – in het voetspoor van Jan Romein – het geschiedtheoretische probleem van reconstructie versus constructie van de historische werkelijkheid hebben Claessens aandacht. Vermoedelijk tegen wil en dank is Claessen's politieke antropologie en vi-

sie op staatsvorming in de loop der jaren in Weberiaanse richting geëvolueerd. Hoe breedspakig Max Weber volgens Claessen ook schrijft, met instemming haalt hij al in het eerste hoofdstuk Webers basisomschrijving van de staat aan en wijst hij vervolgens, in hoofdstuk 5, op de grote mate van overeenstemming tussen Webers visie op de 'patrimoniale staat' en zijn eigen visie op de Vroege Staat. Daarnaast benadrukt hij, in hoofdstuk 8, de grote invloed van processen van legitimatie en van bepaalde vormen van religie en ideologie op staatsvorming en vorstelijke machtsuitoefening – typisch Weberiaanse uitgangspunten.

Om de evolutie van sociaal-politieke organisatievormen, dat wil zeggen echt kwalitatieve en niet slechts graduele veranderingen daarin, inzichtelijk en verklaarbaar te maken introduceren Claessen c.s. het al eerder genoemde Complexe Interactie Model. In hoofdstuk 5 behandelt Claessen dit model in extenso. De drie factoren: *formaat van de samenleving* (verhouding tussen omvang, dichtheid en spreiding van de bevolking enerzijds en haar organisatie anderzijds), *economie* (verdeling van goederen en diensten via de mechanismen van reciprociteit, redistributie of markt) en *ideologie* (complex van denkbelden dat richting geeft aan menselijk handelen) bepalen tezamen en door onderlinge beïnvloeding de ontwikkeling van de vierde factor: *de sociaal-politieke organisatie*; die op haar beurt weer invloed kan uitoefenen op de drie andere factoren. Bij de werking van de verschillende factoren in dit model zijn de principes van positieve *feedback* en lokale optimalisering ('mensen kiezen veelal voor de meest voor de handliggende oplossingen') van grote invloed.

Aan de hand van afgewogen beschrijvingen van de staatsorganisatie in onder andere het oude Griekenland (mede op basis van interessante bevindingen van de Groningse historicus E.Ch. van der Vliet), bij de Franken, in het Incarijk, in Zuidoostaziatische vorstendommen (onder verwijzing naar het werk van de Leidse antropologe R. Hagesteijn) en Polynesië (deels gebaseerd op inzichten van de Leidse antropoloog M. van Bakel) geeft Claessen in de hoofdstukken 6 tot en met 9 een empirisch-historische invulling van de belangrijkste aspecten van het CIM-model. Het

is vooral de behandeling van allerlei facetten van vorstelijke machtsuitoefening (erfelijk of niet symbolisch en sacraal of reëel en militair?; dan niet in greep van notabelen?; beloning van getrouwen met grond, voorrechten of prestige goederen?; inkomsten via belasting, tribuut of roof?; welke invloed van vrouwen, zusters of moeders?) die de inhoud van deze hoofdstukken interessant maakt. Verder blijkt duidelijk dat ook in de meer ontwikkelde vroege staten beroepshandelaren en markten een belangrijke positie innamen.

Hoofdstuk 10 over de dynamiek van de Vroege Staat – zijn bloei, stagnatie en verval – is zonder twijfel het belangrijkste hoofdstuk van het boek. Om die dynamiek te verklaren moet een aantal vragen aan de orde worden gesteld: waar en bijvoorbeeld steeds voldoende economische mogelijkheden om de militair-politieke verplichtingen die een vorst op zich had genomen na te komen? Dit laatste hoofdstuk laat zien dat het door Claessen bepleite perspectief nog steeds aan waarde kan winnen. De explicatie van dit soort vragen dat zojuist genoemd werd levert immers een aantrekkelijke onderzoeksagenda op voor de studie van grote en kleine, vroege en minder vroege staten – samenlevingen die de verbeelding van vele romantische geesten en menig cultuurhistoricus prikkelden maar waar we nu van één ding wel zeker is: zij bestaan thans niet meer en zij zullen vermoedelijk ook nooit terugkomen.

Yme Kuiper

Peter Kloos, Culturele antropologie. Een inleiding. Vijfde herziene druk. Assen/Maastricht/Van Gorcum, 1991.

Weer een nieuwe Kloos, of een oude in een nieuw gewas. Eigenlijk behoeft deze vijfde druk niet wettelijk aanbeveling want na tien jaar mocht dat wel weer eens een herdruk van dit handboek een beter inleiding zoals de schrijver zelf zegt, verschenen. Er is ten opzichte van de vierde editie nogal wat gewijzigd. Sommige veranderingen zijn louter cosmetisch; zo heet het hoofdstuk 'Maatschappelijke differentiatie' nu 'Sociale

verschillen' maar de inhoud is grofweg hetzelfde. Nog steeds besteedt Kloos, in tegenstelling tot talrijke andere inleidingen in de antropologie, veel aandacht aan de methodologie van het veldwerk en van bewijsvoering.

Niet geheel duidelijk is de gesuggereerde tegenstelling tussen hoofdstuk 10 'Evolutie en evolutionisme' en het daarop volgende hoofdstuk 'Theoretische oriëntaties' – alsof het evolutionisme daar niet bij hoort.

In dit verband had ook een koppeling tussen het cultureel materialisme van Harris en het neoevolutionisme van Steward niet misstaan. Wat die theoretische oriëntaties betreft vind ik het jammer dat er bij de bespreking van het structuralisme van Lévi-Strauss geen enkel voorbeeld van diens werk gegeven wordt en ik acht het een werkelijk gemis dat de interpretatieve antropologie van Clifford Geertz zelfs helemaal niet genoemd wordt, terwijl dit toch de meest recente belangrijke stroming is in de antropologie.

Daar staan positieve elementen tegenover, zoals de aandacht die Kloos besteedt aan de contextuele ontwikkeling van de antropologie in het algemeen en een overzicht van de Nederlandse antropologie, en aan de zich ontwikkelende bijdrage van antropologie aan uiteenlopende disciplines als archeologie, irrigatiekunde en bedrijfskunde. Als punt van detailkritiek moet mij van het hart dat het mij niet juist lijkt om van 'cultureel relativisme' te spreken als 'cultuurrelativisme' bedoeld wordt. Voorts, dat de afbeelding (een verticaal stippellijntje) van de belangtellingtussen tussen centrum en periferie van het Centrum enerzijds en die in de Periferie anderzijds, de indruk wekt dat de eerste groter zouden zijn dan de tweede (vgl. Gallings oorspronkelijke schema). Verder dat wel de Britse 'indirect rule' ter sprake komt maar dat de Franse koloniale bestuurswijze in hoofdstuk 7 niet aangegeven wordt.

Enigszins curieus zijn de veranderingen in de aan grondslagen van verwantschap gewijde paragraaf. In de vierde druk wordt onder verwijzing naar Robin Fox' bekende *Kinship and Marriage* uit 1967, een viertal basisprincipes of grondslagen van verwantschapssystemen weergegeven; in de voorliggende vijfde druk reduceert Kloos het aantal uitgangspunten tot drie:

vrouwen baren de kinderen, het incestverbod (in de vorige druk nog ten onrechte als *huwelijksverbod* aangegeven) en 'het feit dat mannen vrouwen moeten en kunnen monopoliseren om kinderen te krijgen'. In de beschrijving van het eerste uitgangspunt liggen de eerste twee principes van Fox echter gezamenlijk besloten: vrouwen krijgen de kinderen, mannen verwekken de kinderen. Waarom Kloos de principes ogenschijnlijk tot drie heeft teruggebracht is mij niet duidelijk en waarom de naam van Fox niet meer genoemd wordt evenmin. Misschien niet recent genoeg? Eenzelfde gevoel van licht onbehagen beving mij bij het lezen van de zin 'De Nederlandse vakopvatting (van culturele antropologie, DP) blijkt echter veel beperkter te zijn dan de Amerikaanse, die tevens antropobiologie (...), taalwetenschap en archeologie omvat (zie Haviland, 1991).' Ten onrechte wordt hier de suggestie gewekt dat Haviland in 1991 als eerste gewezen zou hebben op het overbekende verschil tussen de Amerikaanse, Boasiaanse, vier-veldenbenadering en de Nederlandse antropologie.

Om nog even op het thema incest terug te komen: Kloos maakt bij de bespreking van 'dynastieke incest' melding van het feit dat een vorst zijn zuster huwde, zoals in het oude Egypte, in Hawaï of bij de Inca's; hij verzuimt echter aan te geven dat het veelal om halfzusters of gewoonweg classificatorische zusters ging.

Al bij al blijft de 'nieuwe oude' Kloos echter een degelijk werk dat als inleiding nog steeds goed dienst kan doen. Diegenen die wel eens willen weten wat antropologie zoal inhoudt zullen er veel en overzichtelijk gepresenteerd materiaal in kunnen vinden. Studenten zullen het boek goed kunnen gebruiken, ook als naslagwerk. En docenten kunnen het gebruiken als een basis die ze met hun eigen voorkeuren en ideeën kunnen aanvullen.

Dick Papousek

W.F.L. Buschkens, Community health in the developing world, the case of Somalia. Uitg. van Gorcum, Assen/Maastricht, 1990.

Dit boek is het resultaat van een zes jaar durende

samenwerking tussen de universiteiten van Leiden (dept. Pharmacognosy, Sociale Geneeskunde en Niet-Westerse Sociologie) en de Nationale Universiteit van Somalië (Medische Faculteit). De (recent overleden) auteur werd tot het schrijven van het boek geïnspireerd door het feit dat in Somalië de opleiding van gezondheidspersoneel zo weinig bleek afgestemd op de Somalische realiteit – eerder een kopie was van de opleiding in geïndustrialiseerde landen. Hoewel binnen de medische faculteit van Somalië een afdeling Community Health werd opgericht, bleek de houding van met name artsen hetzelfde te blijven, met weinig belangstelling ten opzichte van Community Health, en in het werken buiten de grote steden. Dit boek beoogt bij te dragen aan een mentaliteitsverandering en is, volgens de auteur, bedoeld voor Somali medische studenten 'om hen vertrouwd te maken met de omgeving waarin zij later zullen werken', en hopelijk ook voor beleidsmakers en gezondheidsplanners.

De auteur geeft in de *inleiding* een historisch overzicht over de geschiedenis van de westerse geneeskunde in de derde wereld, van het einde van de negentiende eeuw tot heden. In de koloniale periode stond het belang van de koloniale machthebbers voorop. In de periode van dekolonisatie werd getracht, ten behoeve van de lokale bevolking het westerse gezondheidsmodel te imiteren, later werd over gegaan tot de zgn. 'Basic Health Services', een netwerk van health centres en dispensaries. Deze poging mislukte, volgens Buschkens, 'door de verticale bureaucratie, met gecentraliseerde planning, en regelmatige overplaatsing van personeel'. Een alternatief was nodig – uitmondend in de 'Primary Health Care approach', gedefinieerd in 1978 in Alma Ata. Overigens is Buschkens' definitie van PHC (het eerste niveau van de gezondheidsdienst waartoe de bevolking toegang heeft) veel nauwer dan die van Alma Ata, waarin als PHC een integraal onderdeel, niet alleen van het gezondheidssysteem, maar ook van de algemene sociale en economische ontwikkeling van een land wordt gezien. Ook opmerkelijk is de auteur's visie dat er een 'positieve relatie bestaat tussen verbetering van gezondheid en socio-economische groei (...). Ten slotte is goede gezondheid cruciaal voor vooruitgang...' Onder voor-

standers van PHC wordt deze relatie juist omgekeerd gezien: zonder sociaal-economische vooruitgang is geen goede gezondheid mogelijk.

In *hoofdstuk 2* beschrijft de auteur de geografie, geschiedenis, cultuur en economie van Somalië. Somalië hoort tot de armste ontwikkelingslanden, heeft van 1970 tot 1977 een door Rusland gesteund regime gehad, is sinds 1977 in continue oorlog met Ethiopië, m.a.g. een grote vluchtelingenpopulatie (1.550.000). Het land is zeer bevolkt, en heeft een grote populatie nomaden. Het wordt regelmatig geteisterd door droogte, wat de nomadische bevolking op de rand van afgrond brengt. De gezondheidszorg wordt grotendeels door buitenlandse donoren gefinancierd.

In *hoofdstuk 3* worden de gezondheidsproblemen van Somalië besproken. Gegevens hierover schaars – zij beperken zich tot die van de wettelijke gezondheidsdiensten in het land rijk is en enkele survey. Dat de beschrijving dus niet compleet kan zijn, is niet vreemd. Voor een tekstboek voor medische studenten zou het echter een wat kritische noot bij de gegevens moeten plaatsen. Juist omdat de auteur later stelt, dat onderzoek naar de gezondheidstoestand van de bevolking nodig is, zou in dit hoofdstuk op de gebrekkigheid van bestaande gegevens gewezen moeten worden. Ook zou een verband tussen de gezondheid en het hoofdstuk economie, politiek en geschiedenis hier op zijn plaats zijn geweest.

In *hoofdstuk 4* wordt het traditionele gezondheidssysteem van Somalië beschreven, in de poging, onder toekomstige gezondheidswerkers en planners meer begrip te kweken voor dit systeem. De auteur maakt onderscheid tussen 'goede, neutrale en slechte' praktijken, beschrijft de populariteit van de traditionele geneeskunde onder de rurale bevolking, en pleit een integratie van moderne en traditionele systemen. Ten slotte wordt dit in Somalië in de praktijk gebracht, aangezien het traditionele geneeskunde onderdeel van het medisch curriculum is geworden, en een research project naar medicinale planten gaande is.

In *hoofdstuk 5* wordt de geschiedenis en huidige situatie van het moderne gezondheidssysteem in Somalië beschreven. Uitzonder-

voor Somalië zijn de problemen veroorzaakt door een extreme afhankelijkheid van buitenlandse donoren bij de ontwikkeling van een PHC strategie. Ook de eerder beschreven vluchtelingenproblematiek, de grote nomadische populatie en de invloed van droogte zijn Somalische problemen, die universele toegankelijkheid bemoeilijken. De indruk is, dat PHC een van buiten af opgelegde blauwdruk is geworden, voorbijgaand aan de typische kenmerken en ervaringen in het land. De afhankelijkheid van vele, niet met elkaar coördinerende donoren, blijkt ook in dit land contra-productief te werken.

In *hoofdstuk 6* wordt de medische opleiding geanalyseerd, alsmede de reden, waarom de meeste artsen niet in rurale gebieden willen werken. Sinds 1978 is community medicine geïntroduceerd in het medische curriculum, maar het praktische gedeelte is nog zeer gebrekkig. Ook praktisch onderricht in curatieve geneeskunde blijkt onvoldoende voor werk in rurale gebieden.

In *hoofdstuk 7* komt de auteur in drie pagina's met suggesties en aanbevelingen voor de in voorgaande hoofdstukken genoemde problemen. Enkele van die aanbevelingen zijn naïef – een wetgeving, die circumcisie verbiedt bijvoorbeeld, heeft in vele landen aangetoond niet effectief te zijn. Ook 'kwaliteitscontrole over geïmporteerde medicijnen' and 'strict control over pharmacies' zijn wel zeer simplistische oplossingen voor een ingewikkelde, politiek beladen medicijnenproblematiek.

Ook ten opzichte van de medische opleiding zijn de aangedragen suggesties schaars: Italiaanse visiting professors moeten een tropencursus volgen, en een skills laboratory moet worden opgericht voor medische studenten. Als dit boek beoogt – zoals in de inleiding aangegeven – medische studenten beter voor te bereiden op hun toekomstige realiteit, dan zou men in het laatste hoofdstuk een analyse verwacht hebben van de taak, die de arts zou moeten hebben in de Somalische realiteit.

Al met al is het een zeer leesbaar en interessant boek, dat echter de doelstelling, een mentaliteitsverandering bij beleidsmakers en toekomstige artsen te bewerkstelligen, niet zal kunnen halen.

E. Engelkes

S.J. Vellenga, Een ondernemende beweging. De groei van de evangelische beweging in Nederland, diss. VU, Amsterdam, 1991.

De centrale vraag die deze studie poott te beantwoorden, is die naar de getalsmatige groei van de evangelische beweging in Nederland. De aanhang van deze beweging is sinds de jaren zestig sterk in aantal toegenomen, maar loopt in de jaren tachtig wat terug. De ontwikkeling van de evangelische beweging wordt door Vellenga geplaatst tegen de achtergrond van de secularisatie van de maatschappij.

Vellenga ziet de religieuze beweging als een verbijzondering van het meer omvattende begrip sociale beweging. Hij definieert een sociale beweging als een geheel van een of meer organisaties dat op basis van een aantal opvattingen een verandering in het individu en/of maatschappij nastreeft. De verbijzondering van de evangelische beweging is gelegen in de specifieke opvattingen die haar aanhang koestert, opvattingen die stammen uit het orthodox-protestantse gedachtegoed.

Vellenga geeft een korte beschrijving van vier stromingen (ook richtingen genoemd) binnen de evangelische beweging (de fundamentalistische, de charismatische, de premillennistische en de radicale). Uit het betoog wordt niet duidelijk waarom deze vier stromingen worden behandeld; er wordt verder in het boek ook niet veel mee gedaan. De opmerking van de schrijver dat lang niet alle evangelische organisaties tot een bepaalde richting behoren, draagt in dit verband ook niet veel tot verheldering bij. Vellenga onderscheidt dan vier doelstellingen van de evangelische beweging, te weten: geestelijke transformatie van het individu, vernieuwing van de kerk, (her-)kerstening en (her-)moralisering van de maatschappij, het eigen voortbestaan (interne doelstelling). Deze doelstellingen worden daarna kort uitgewerkt.

Hierna behandelt hij heel kort de voorgeschiedenis van de evangelische beweging. Wat de periodes voor de Tweede Wereldoorlog betreft, wordt een aantal bewegingen van nogal uiteenlopende aard genoemd (o.a. Leger des Heils, Pinkstergemeente, de Oxford-groep). Na de Tweede Wereldoorlog komen opwekkingspredi-

kers als Billy Graham en Tommy Osborn naar ons land, maar ook Johan Maasbach en Karel Hoekendijk en anderen laten van zich horen. Organisaties als Youth for Christ en later Navigators krijgen aanhang en ook politiek en maatschappelijk organiseert de evangelische beweging zich (de Evangelische Omroep, de RPF, de Evangelische Hogeschool, de Evangelische Alliantie). Vellenga schat het aantal aanhangers momenteel op vier à vijfhonderdduizend. Het is mij niet recht duidelijk geworden hoe hij tot deze schatting komt.

Hierna formuleert Vellenga de probleemstelling en die luidt: welke factoren hebben de getalsmatige groei van de evangelische beweging beïnvloed? (Formuleert hij hier met opzet voorzichtig? Waarom schrijft hij niet 'veroorzaakt' in plaats van 'beïnvloed'?). Hij onderzoekt vier organisaties (Youth for Christ, de Navigators, the Campus Crusade for Christ en Jeugd met een Opdracht), die alle tot de evangelische beweging behoren. De keuze van die vier wordt echter niet verantwoord; niet duidelijk wordt gemaakt of bijvoorbeeld alle vier stromingen/richtingen in de gekozen organisaties zijn vertegenwoordigd.

Met behulp van inzichten uit de literatuur wordt eerst een poging gedaan de centrale vraag te beantwoorden. Allerlei 'benaderingen' of 'perspectieven' passeren de revue: structureel-functionalisme, symbolisch interactionisme, collectieve behavior-benadering et cetera. Vellenga spreekt geen voorkeur uit voor een bepaalde benadering, het is zijn doel factoren uit de diverse oriëntaties af te leiden, die in het algemeen de groei van sociale bewegingen beïnvloeden. Na de deducties uit al die benaderingen wordt ook nog de onderzoeksliteratuur over de evangelische bewegingen nagegaan, en ook daar worden factoren uit geëxtraheerd. Op de veronderstelling dat een bepaald onderzoek wel eens vanuit een sociologisch perspectief zou kunnen zijn geschreven en dus mogelijk een verheldering of nuancering zou kunnen geven van de reeds uit dat perspectief afgeleide factoren, gaat Vellenga jammer genoeg niet in. Het resultaat van zijn eclectische exercitie is een opsomming van allerlei factoren, ondergebracht in drie clusters: omgevingsfactoren, institutionele factoren en individuele factoren. De methodologische status

van al deze factoren is echter niet geheel duidelijk. Zijn zij bedoeld als een voorlopig antwoord op de centrale vraag (hypothesen) of zijn zij doeld als een uitwerking ervan? Een poging tot verheldering van dit probleem lijkt Vellenga willen doen door nog een sociologische benadering te introduceren: de marktbenadering. Dit schuift hij over al de gevonden factoren heen. Hij plaatst die factoren binnen het marktmodel en spreekt dan van hypothetische relaties tussen de gevonden factoren met betrekking tot de groei van de (...) evangelische organisaties (p. 94/95). Men zou nu verwachten dat deze hypothetische relaties getoetst zullen worden met het empirisch materiaal over vier bewegingen, maar een duidelijke uitspraak daarover doet Vellenga niet.

Is het theoretische hoofdstuk hier en daartoe wat ondoorzichtig, het betoog wordt gelukkig helderder in de volgende hoofdstukken. Er wordt uiteengezet welke onderzoeksmethoden zijn gebruikt (literatuurstudie, archiefonderzoek, informatieninterviews, participatie, enquête) met 1200 participanten – een bruikbare respons van 767 – in de vier evangelische organisaties. Er wordt aandacht gegeven aan de samenstelling van de steekproef, de non-respons en de generaliteit daarvan voor de representativiteit.

In de volgende twee hoofdstukken wordt de evangelische beweging in haar geheel besproken. Er wordt aandacht gegeven aan de betrokkenheid van de participanten, hun religieuze en kerkelijke achtergrond en hun sociale positie, alsmede aan positieve en negatieve motieven om zich bij de beweging aan te sluiten. Het blijkt dat de participanten voor het merendeel een protestantse achtergrond hebben en dat het vooral studenten, scholieren, mensen uit middengroepen en hoger opgeleiden zijn die zich aansluiten. De aanhangers van de evangelische beweging hebben onvrede met de geestesdrift van de protestantse kerken en voorts een positieve houding ten opzichte van de doelen van de beweging.

Vervolgens wordt aandacht geschonken aan de ontwikkelingen in de Nederlandse maatschappij en vooral in het orthodox-protestantse milieu. Gesteld wordt dat de kerkelijke organisaties een structuur verzwakte, na de zestigste jaren voor

bij de middenorthodoxie, en dat gaf de evangelische beweging de gelegenheid om juist daar te recrutereren.

Voorts was (en is) een belangrijke factor de secularisatie. Steeds minder mensen wens(t)en te worden geteld bij een kerk. Wat de Gereformeerde kerk betreft, heeft de secularisatie en de liberalisering van waarden zich vooral aan de top voltrokken. De basis gaat daar niet in mee en is ontvankelijk voor de boodschap van de evangelische beweging. De evangelische beweging biedt zekerheid en houvast en legt daarbij de nadruk op een persoonlijk geloof, aldus de conclusie van Vellenga.

Dan bespreekt hij de vier geselecteerde organisaties. Dat gaat volgens een vast schema. Steeds wordt er een kleine historische schets gegeven waarna de individuele, de institutionele en de omgevingsfactoren worden besproken. Het boek sluit af met een hoofdstuk waarin een conclusie en enige discussie worden gepresenteerd.

Vellenga belicht met zijn boek een belangrijk maatschappelijk verschijnsel. Het door hem gekozen uitgangspunt van de sociale (religieuze) beweging is zeker geen ongelukkige greep. Toch is mijn oordeel over het boek niet onverdeeld positief. In het bovenstaande heb ik zijdelings al een paar kritiekpunten genoemd. Ik zal die hier kort uitwerken.

De wijze waarop de theoretische literatuur is verwerkt, dat wil zeggen de eclectische manier van verzamelen van factoren, is onvoldoende doordacht. Het daar weer overheen schuiven van de marktbenadering werkt niet, zoals hij zelf schrijft, verhelderend, integendeel: het maakt de redenering onnodig gecompliceerd.

Zijn beschrijvingscategorieën bij de vier behandelde bewegingen zijn in hun algemeenheid wel hanteerbaar, maar in sommige gevallen, vooral waar hij de factoren leiderschap en organisatiestructuur aan de orde stelt, krijgt de bewijsvoering toch wat van een platitude.

Vellenga heeft gebruik gemaakt van een aanzienlijk aantal methoden van dataverzamelen, wat zonder meer als een verdienste van het boek kan worden aangemerkt. Welke resultaten al die methoden afzonderlijk echter hebben opgeleverd, wordt niet duidelijk en een methodologische reflectie op het naast elkaar gebruiken van

die verschillende onderzoeksmethoden (triangulatie) ontbreekt. Voorts merk ik nog op dat de presentatie van het cijfermateriaal niet altijd even gelukkig is. Steeds weer wordt er in het betoog naar de tabellen in de bijlagen verwezen. Dat is op zich al hinderlijk, maar te vaak blijft het ook bij verwijzen en ontbreekt de interpretatie van de schrijver.

Uiteraard moet deze bespreking gaan over de grote lijnen. Toch hebben bepaalde slordigheden in het boek mij wel gestoord. Ik noem ter illustratie slechts een tweetal, een aan het begin en een meer aan het eind van het boek. Bij het bespreken van de drie dimensies, die aan het verschijnsel secularisatie kunnen worden onderscheiden – op pagina 2 –, lijkt het wel of de inhoud, die aan de derde dimensie wordt gegeven, gelijk is aan de omschrijving van het verschijnsel in zijn geheel. Op pagina 206 noemt hij de Jeugd met een Opdracht 'animistisch' omdat deze groepering 'menselijke activiteiten dikwijls in het kader van een geestelijke strijd tussen God en de Satan [plaatst]'. Zou hier in plaats van 'animistisch' niet 'manicheïstisch' bedoeld zijn?

Ik heb een aantal bezwaren tegen Vellenga's boek naar voren gebracht. Toch is mijn oordeel niet negatief. De verdienste van dit boek is dat hier een belangwekkend onderwerp wordt behandeld en gezegd moet worden dat van de vier evangelische organisaties een inzichtelijk beeld wordt geschetst. Tevens is het naast elkaar gebruiken van diverse onderzoeksmethoden een belangrijk pluspunt. Het boek is jammer genoeg nog te weinig gestructureerd, nog wat onaf. De schrijver had zich wat meer tijd moeten gunnen, of misschien moet ik zeggen: men had de schrijver wat meer tijd moeten gunnen.

L.G. Jansma

B. Kruithof, Zonde en deugd in domineesland, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1991, 276 p.

Dit boek draagt als ondertitel: Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding zeventiende tot twintigste eeuw. Als dissertatie verdedigde Kruithof dit werk in de letterenfaculteit van de Universiteit van Amsterdam; promotores

waren de historicus M.C. Brands en de politicooloog P. de Rooy (van huisuit een historicus die enige tijd als historisch pedagoog werkte).

Het onderzoek dat aan de publikatie ten grondslag ligt, is vooral gebaseerd op teksten waarvan het merendeel adviserend en voorlichtend is. Pedagogische tractaten, richtlijnen voor ouders en onderwijzers, maar natuurlijk ook reeds verschenen historische en pedagogische studies over deze en verwante onderwerpen, vormden het object van onderzoek. De auteur voert de lezer min of meer chronologisch langs een aantal thema's die hij kenmerkend acht voor de tijdperken die hij achtereenvolgens aan de orde stelt. Zo wordt de periode van de Republiek beschreven aan de hand van pedagogische teksten van dominees en reformatorische onderwijzers en dichters, en wordt de achttiende en een groot gedeelte van de negentiende eeuw beschreven als een vorm van burgerlijk beschavingsoffensief (waarbij vooral de maatschappij tot nut van 't algemeen een rol speelt). De negentiende eeuw wordt tevens besproken in termen van nationale eenheid, godsdienstige verdeeldheid; school en kerk; gedoopte heidenen en inwendige zending; enzovoort. De Martha-Stichting en de verhouding tussen gereformeerden en de reformpedagogiek vormen de laatste twee omvangrijke thema-clusters. Het boek wordt afgesloten met een nabeschuiving waarin de schrijver probeert in een samenvattende schets van domineesland en van de pedagogische bekommernis van de 'dominees' (in zeer ruime zin genomen) conclusies te trekken die in het voorgaande nog niet getrokken konden worden.

Het boek leest goed. Het is een verademing om na allerlei andere sociaalwetenschappelijke dissertaties die van Kruithof te lezen. Ter Braaks *Afscheid van domineesland* (1931) vormt als het ware in zijn geheel een motto voor Kruithof. Hij begint (p. 11) en eindigt (p. 244) zijn boek met een verwijzing daarnaar, daarmee op een fraaie manier tonend dat 'een afscheid zonder omzien' eenvoudigweg niet 'kan': 'The past is not dead, it is not even past'. Er kleven echter ook bezwaren aan de publikatie; die betreffen zowel de historisch- als de pedagogisch-wetenschappelijke kant van het onderzoek.

De werkwijze van Kruithof leverde een pro-

dukt op dat te kwalificeren is als een verzameling van in de vorm van samenvattingen geschreven historische thema's. Het gaat, anders gezegd, eerder om beschrijvingen dan om verklaringen of om begrijpelijk maken waarom gebeurde wat gebeurde. Opvallender nog: soms neemt hij zelfs uitdrukkelijk afstand van pogingen tot verklaring van anderen, zonder door hebben dat hij er niets voor in de plaats geeft.

Enkele voorbeelden hiervan. Hoofdstuk vangt aan met de weergave van de opvatting van Ariès en anderen over de veranderingen het gezin in de vroeg-moderne tijd (1500-1800). Kortweg komen die hierop neer dat het gezin zich geleidelijk afschermd van de samenleving en dat het eigene van de leefwereld van het kind steeds meer erkend wordt. Kruithof nu zegt in zijn onderzoek aantoonend dat de (Nederlandse, reformatorische) gezinspraktijk, blijkens de 17e eeuwse pedagogische teksten die hij analyseert, al tamelijk modern is. Met andere woorden van een 'shift' à la Ariès en consorten is gesprake (zie bijvoorbeeld p. 21, p. 265). De lezer(es) blijft hier in verwarring achter: Kruithof toont inderdaad aan dat de eerste decennia van de 17de eeuw een betrekkelijk 'modern' opvoedings- en gezinsperspectief kenden, maar dat als zodanig toch nog best te rijmen met Ariès' opvattingen? Als Kruithof aangetoond had dat voor een en ander al vóór 1500 sprake was, akkoord. Maar zijn onderzoek betreft nu eenmaal een periode van latere datum en kan dus voor hetzelfde geld als illustratie gelden van de 'Arièspositie'.

Iets vergelijkbaars speelt zich af op pagina 229 en 230. Hij stelt daar dat velen in de Republiek, 'althans in voorschriften en adviezen' (tevens als gezegd: het object van Kruithofs onderzoek) genuanceerd denken over opvoeding en kind zijn. Kinderen zijn geen onbeschreven blad maar 'persoonlijkheden' met wier aard je rekening moet houden; enzovoort. Als hij dan echter verwijst naar een opstel van B. Rang (*Geef me Kindeken dog sijn willeken*), dan kritiseert hij door haar geopperde gedachte dat er in het begin van de zeventiende eeuw sprake is van een pedagogische vernieuwing, blijkend uit toenmalige teksten. Deze kritiek is des te opvallender omdat Kruithof alleen maar stelt dat men toen betrekkelijk modern was, terwijl Rang bovendien nog

gumenten probeert te geven ter verklaring ervan (zoals uit haar opstel blijkt).

Naast dit 'verklaringstekort' en de wonderlijke behoefte pogingen tot verklaring door anderen zonder argumenten terzijde te schuiven, laat Kruihof ook nog wel eens een steekje vallen bij zijn samenvattende beschrijvingen. Daarvan geef ik eveneens enkele voorbeelden.

Op pagina 28 heeft hij het over Coornhert. Diens teksten riepen tijdens zijn leven, maar ook nog lang daarna weerstand op – aldus Kruihof. Hoe diep die weerstand zat, illustreert hij aan de opvatting van Busken Huet, 'de bepaald niet rechtzinnige negentiende eeuw' en daarom 'een onverdachte bron' zodra men wil laten zien dat men nog eeuwen later Coornherts verdraagszaamheid negatief beoordeelt. Kruihof schrijft dat Busken Huet Coornherts moraal 'korzelig en ten onrechte' kwalificeerde als: 'zonder geloof; een toegepast Christendom zonder Christus, een eigenwillige godsdienst met een inwendige stem als enig orakel ...'. Wat lezen we echter als we zelf Busken Huet opslaan (ik raadpleegde *Het land van Rembrandt*, dl. 2, de 3de druk van 1898, p. 157)? Een prachtig en vooral historisch interessant verhaal over de historische context waarbinnen Coornhert opereerde. Het waren, volgens Busken Huet, de *tijdgenoten* die Coornhert bekritiseerden op die manier. En hij geeft daarbij uitgebreid aan waarom die tijdgenoten zo naar Coornhert keken. Het is dus juist Busken Huet die – adequaat historisch denkend – begrijpelijk tracht te maken waarom Coornhert destijds zoveel oppositie kreeg! En Kruihof meldt ons dat Coornhert nog eeuwen lang persona non grata was: zelfs Busken Huet zou nog niets van Coornhert moeten hebben ...

In het hoofdstuk dat aandacht besteedt aan de verhouding tussen de reformatorische pedagogen en de reformpedagogen (i.c. de vernieuwingsbeweging in het onderwijs sinds de laatste decennia van de vorige eeuw), worden de beschrijvende samenvattingen eveneens ontserd door onzorgvuldigheid. Zo wordt vanaf pagina 212 Bavinck ten tonele gevoerd als reformatorische pedagoog die het moeilijk heeft met allerlei gedachten over opvoedings- en onderwijsvernieuwing. Op cruciale momenten in Kruihofs betoeg lijkt het er op of hij Bavinck (zelfs via ci-

taten) laat fulmineren tegen de onderwijsvernieuwing annex de reformpedagogiek, terwijl Bavinck zelf – wat uit raapleging van de desbetreffende plaatsen in zijn werk blijkt – polemiseert tegen 'staatspedagogiek', 'openbaar onderwijs' (door Bavincks bril gezien als staatsonderwijs), het on-christelijke van dit onderwijs, enzovoort. Als Kruihof zegt: 'Bezorgd schetste Bavinck de achtergronden van veel toenmalig vernieuwingsstreven ...' en even later spreekt over: 'Zijn principiële afwijzing van de voorstellen van de moderne reformpedagogiek...' (p. 218), dan ligt de suggestie van anti-reformpedagogisch denken er duimen dik bovenop. En dat terwijl Bavinck in werkelijkheid bezig was zich af te zetten tegen alles wat naar staatspedagogiek ruikt (zie *De opvoeding der rijpere jeugd*, Kampen (1931), p. 115 e.v.).

Ondertussen wijst Kruihof natuurlijk ook op tal van interessante wetenswaardigheden. Bijvoorbeeld op het feit dat, los van de afwijzing op fundamenteel-ideologisch niveau, heel wat praktisch bruikbare reformpedagogische inzichten in gereformeerde kringen met instemming worden gepropageerd (o.a. door de bekende Janse uit Biggekerke, Waterink, Bavinck). In hoeverre echter de in reformpedagogische zowel als gereformeerde kringen geformuleerde *organische* gedachten inzake de onderlinge posities van individuen, gezinnen, samenlevingen met elkaar te rijmen zijn, wordt door Kruihof als probleem niet gezien. Evenmin wijdt hij aandacht aan de vraag in hoeverre de Fröbel-aanhangster Elise van Calcar 'fröbeliaan' is. Dit is een vraag die Kruihofs eigen tekst oproept, als hij wijst op haar kritiek op bewaarschoolhoudsters die te methodisch-slaafs de richtlijnen opvolgen. Dat verwondert de lezer, vooral wanneer zij of hij weet dat het klassieke Fröbel-materiaal in zijn praktische toepassing alles te maken heeft met de uitzonderlijke pedagogische filosofie van deze vertegenwoordiger van de Duits-idealistische wijsbegeerte.

Het boek van Kruihof is ondertussen, zoals boven ook al werd gezegd, zeer leesbaar. Soms wordt die leesbaarheid wat bemoeilijkt als in een en hetzelfde hoofdstuk met grote stappen door de eeuwen heen en terug wordt gewandeld. Die grote stappen zijn weliswaar verdedigbaar (bij-

voorbeeld omdat bepaalde historische ontwikkelingen binnen de door Kruihof gekozen thematiek nu eenmaal een langere periode omvatten), maar ze verwarren de lezer soms ook. Om twee redenen: 1. de hoofdstukken zelf volgen chronologisch op elkaar, en omvatten nooit meer dan een eeuw; 2. de in grote lijnen tot over de tijdgrens van het hoofdstuk geschetste ontwikkeling wordt daardoor wat al te contextloos weergegeven.

Maar: ook zal zou de hier gegeven kritiek juist zijn – wat ik vanuit het perspectief van de bespreker mag hopen – dan nog is een aansporing om het boek te lezen op haar plaats. Naast de dissertatie van J.C. Sturm – *Een goede gereformeerde opvoeding* (Kampen, 1988) – (over het volstrekt onvoldoende (Amsterdamse) proefschrift van L.C. Stilma wens ik hier niet te spreken) bezitten pedagogen, onderwijskundigen en historici, maar ook theologisch geïnteresseerden in Kruihofs boek een al even leesbare en verhelderende geschiedenis uit het toch ook zo rijke gereformeerde leven.

J.D. Imelman

L. Laeyendecker, L.G. Jansma & C.H.A. Verhaar (eds.), Experiences and explanations. Historical and sociological essays on religion in everyday life. Ljouwert, Fryske Akademy, 1990, 196 p.

Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Friese Academie te Leeuwarden werd eind 1988 het internationale congres 'Religion in everyday life' gehouden. *Experiences and explanations* bundelt een aantal bewerkte congresbijdragen (in het engels), geschreven door sociale wetenschappers en historici. Het thema religie in het alledaagse leven wordt vanuit beide disciplines zowel theoretisch als onderzoeksmethodologisch gepresenteerd, waarbij niet alleen het comparatieve aspect van de bijdragen wordt benadrukt, maar tevens een synthese wordt nagestreefd in de vorm van een Weberiaans theoretisch onderzoeksmodel, dat zowel door sociale wetenschappers als historici kan worden toegepast.

De bundel opent met bijdragen van historici die data bijeenbrengen uit de vroege moderne tijd, waarin wordt getracht een beeld te schetsen van de godsdienst(-beleving) van de gewone man. Vooral het methodologische probleem van de herkomst en betrouwbaarheid van de historische bronnen komt daarbij aan de orde. Het gaat om bijdragen van A.C. Duke over de plaats van de godsdienst in het dagelijkse leven van 'dissidenten' in Holland midden zestiende eeuw, van P. Münch over calvinisme en volkscultuur in Duitsland rond 1600, van W. Bergsma over de godsdienstige situatie in het zestiende eeuwse Friesland. Vervolgens zijn er bijdragen van historici over latere tijdsperiodes, waarin de toegang tot relevante bronnen met betrekking tot het thema is vergroot. W.Th.M. Frijhoff schrijft over de godsdienstige ervaring in Nederland in de zeventiende eeuw aan de hand van documenten (verhalen) over doodsvoorspellingen, visioenen, kometen en profetieën. Godsdienstige ervaring draagt wezenlijk een sociaal karakter, gebonden aan tijd en sociale setting. Daarom verschilt het begrip religie vaak zo sterk tussen de (kerkelijke) elite en het gewone kerkvolk. Een adequate interpretatie van wat godsdienstig betekende voor personen en groepen uit het veertiende en vroege twintigste eeuw worden behandeld door J. Art. De historische bronnen en interpretaties betreffen voornamelijk de godsdienstigheid van de geleterde elite; het is een uitdagende methodische opgave ook daarin een stukje werkelijkheid van de 'silent groups' te ontdekken. Joh. Frieswijk schrijft een opsomming over de veranderingen in kerk en samenleving met behulp van begrippen als modernisering, emancipatie en verzuiling, toegespitst op Friesland in de periode 1748-1918.

De bundel wordt gecompleteerd door enkele sociologische bijdragen. J.A. Beckford laat zien hoe het in de godsdienstsociologie is gesteld met het empirische onderzoek naar 'popular and everyday religion'. Hij geeft daarbij de diverse theoretische perspectieven aan en betoogt, met name de studie van het socialisatieproces, kleine godsdienstige groeperingen inzicht te verschaffen in wat religie betekent in het alledaagse leven. De sociologie kijkt niet lang

overwegend naar de officiële (kerkelijke) godsdienst, maar meer en meer naar de individuele godsdienstige ervaring en beleving van mensen. L.G. Jansma heeft empirisch onderzoek verricht naar de hedendaagse godsdienstige situatie in Friesland. Omdat daarbij de survey-methode weinig persoonlijke aspecten boven tafel bracht, heeft de onderzoeker aanvullend kleinschalig interview-onderzoek gedaan in een lokale kerkelijke gemeente om na te gaan hoe relevant de factor godsdienst in het alledaagse leven van de gemeenteleden is. Alledaagse godsdienst blijkt in hoge mate (thans) een privé-aangelegenheid te zijn. Ook in deze bijdrage veel aandacht voor methodologische kwesties, met name een discussie over welke methoden adequaat zijn om alledaagse godsdienst(igheid) vast te stellen. L. Laeyendecker sluit de bundel af met een theoretische bijdrage, waarin hij tracht een synthese te bereiken tussen de historische en sociaal-wetenschappelijke werkwijzen en methodologieën. Hij betoogt, dat de huidige belangstelling voor 'everyday religion' een exponent vormt van de recente wetenschappelijke interesse voor 'popular culture', cultuur die (ten dele) afwijkt van de officiële cultuur en vaak moeilijk zichtbaar (te maken) is. Luckmanns *The invisible religion* (1967) vormde een soort paradigmawisseling in de moderne godsdienstsociologie: van aandacht voor de officiële religie naar de alledaagse religie van het concrete, geprivatiseerde individu. Aandacht voor het alledaagse leven en de gewone man/vrouw wordt gemeengoed in diverse disciplines. Ondanks alle theoretische en methodologische verschillen kunnen deze disciplines samenwerken bij de verdere empirische ontsluiting van dit onderzoeksterrein. Laeyendecker is van mening, dat met name Max Weber en wellicht de figuratiesociologie van Norbert Elias theoretisch kunnen bijdragen aan een vruchtbare onderzoekssamenwerking tussen historici en sociale wetenschappers.

Deze bundel toont vooral hoe vruchtbaar het is eenzelfde thema door onderzoekers uit diverse disciplines aan de orde te laten stellen. Hopelijk vindt dat navolging, niet alleen in Friesland (waar de Fryske Akademy hierin al een traditie heeft opgebouwd), maar tevens nationaal en internationaal. En dat is iets wat nog te weinig ge-

beurt, waardoor veel sociologie onnodig a-historisch en veel sociale geschiedkunde onnodig weinig sociologisch blijft.

Henri W.A. Hilhorst

A. van Harskamp (red.), Verborgene God of lege kerk? Theologen en sociologen over secularisatie. Kampen, Kok, 1991, 155 p.

Theologen en sociologen zijn zelden serieus met elkaar in gesprek. Zij spreken over het algemeen een andere taal. Toch vormt het hedendaagse secularisatieproces een studieonderwerp dat beide groepen in hoge mate bezighoudt. In *Verborgene God of lege kerk?* gaan (systematische) theologen en (godsdienst)sociologen alsmede een cultureel antropoloog met elkaar in debat over secularisatie met als uitgangspunt een sociologische definitie van secularisatie als 'het verminderen van de betrokkenheid op een andere beslissende werkelijkheid' (Dekker, p. 125). Dit proces omvat zowel een vermindering van de godsdienstigheid als een beperking van de reikwijdte van de godsdienst en een aanpassing van de godsdienst. Theologen spreken over een verborgen God (godsverduistering), sociale wetenschappers over de verminderde aanwezigheid en invloed van kerk en religie in de moderne samenleving; zij spreken over het functieverlies van een sociale institutie, een lege kerk. Beide zienswijzen lijken té uiteenlopend voor een zinnig gesprek. Toch wordt dat in deze congresbundel gepoogd in het besef dat ze elkaar nodig hebben. Helaas komt van een zinnig debat echter nog weinig terecht, al is het een verdienste beide disciplines bijeen te brengen rond dit thema.

Van Harskamp (theoloog) betoogt dat sociologen de secularisatiethese als ideologie hantieren en dat de these daarom aan revisie toe is. De these zegt iets over een specifieke visie op de verhouding tussen christelijke godsdienst en samenleving, waarbij deze visie werkt als een 'self-fulfilling prophecy': de sociologie draagt zo bij aan de voortgaande secularisering, propageert haar zelfs, omdat de sociale wetenschappen in de kern godsdienstkritisch zijn en hun aandacht niet richten op de godsdienst maar op

de maatschappij. De sociologen zouden zich niet moeten fixeren op de 'lege kerk', maar zich moeten openstellen voor andere dan kerkelijke vormen van religiositeit in de huidige samenleving. De Leuvense socioloog Dobbelaere reageert nogal geïrriteerd op het betoog van Van Harskamp door erop te wijzen dat hij ten onrechte het evaluatieve begrip secularisme (als ideologie om het secularisatieproces te stimuleren) verwart met het sociologisch-analytische begrip secularisatie (als proces dat beschrijft wat er op het niveau van de samenleving gebeurt). De socioloog wordt ten onrechte voorgesteld als een ideoloog: als analytisch empiricus verdwijnt hij nagenoeg uit het zicht. De normatieve systematische theologie (openbaringskennis) beschuldigt de sociologie van 'ideologie'. Maar is zij zelf niet ideologisch bezig door de structuren van de traditionele kerkelijke godsdienst onberefleeteerd te legitimeren? De secularisatie is sociologisch een empirisch feit: de kerkelijke godsdienst is niet langer een sociale factor van belang, ook al betekent dat nog geenszins het einde van sacraliteit of spiritualiteit. Theologen zouden dit feit meer dan ze geneigd zijn dienen te aanvaarden.

Vervolgens beschuldigt de theoloog Berkhof de sociologie van een beperkt statuut, waardoor 'dieptepeilingen' van het menselijk handelen achterwege blijven. Hij ontvouwt een normatief-theologische visie waarmee de op hem reagerende socioloog Laeyendecker grote moeite heeft. Volgens Laeyendecker waardeert de theoloog de socioloog slecht (eezijdig en beperkt), waardoor een serieus gesprek tussen beiden wordt belemmerd. De theologie in de visie van Berkhof voert teveel pretenties waardoor de kloof tussen normatief denken en empirische feiten niet overbrugd kan worden.

Håring (theoloog) relateert de secularisatie-debat door te laten zien dat de kern en het doel van het christendom 'bevrijding' is en dat deze niet afhankelijk zijn van de historische vorm waarin godsdienst en secularisatie zich aandienen. Volgens hem hebben we 'profeten' nodig die de humanisering van mens en samenleving ('Gods rijk') bewerkstelligen. Daarbij hebben ze wel geloof maar geen godsdienst nodig. Secularisatie is een indifferent gegeven want voor het

christelijk geloof is godsdienst onnodig. De cultureel antropoloog Tennekes reageert op Håring's theologische visie door te wijzen op de afscheidelijkheid van geloof en godsdienst, waar ook profeten staan nooit buiten de godsdienstige sociaal-culturele context waarbinnen zij profeten danwel hun godsdienstkritiek uiten. De theoloog lijkt ook hier een visie te betrekken die door de sociale wetenschapper als onzinnig wordt ervaren.

Houtepen (theoloog) gaat op zoek naar nieuwe kansen voor geloof in een gesecculariseerde cultuur. Hij wijst op de cultuuromslag sinds de Verlichting, waardoor nieuwe bewustzijnsvormen en godsbeelden zijn ontstaan. Vandaan zou de theologie een nieuwe axiologie (waardelen) voor de gesecculariseerde cultuur kunnen vestigen, gebaseerd op christelijke grondwaarden als verlangen, vertrouwen, verzet en vergeving. Hiermede construeert hij in feite een theologisch model dat moet bijdragen aan het herstel van de relevantie van het christendom in de gesecculariseerde samenleving. Ook bij het meer normatieve wensen dan feitelijke constatering. De socioloog Dekker constateert in zijn reactie, dat theologen en sociale wetenschappen kennelijk anders naar secularisatie kijken: theologen benadrukken de vermindering van godsdienstigheid (hetgeen zij meestal betreuren), sociologen de beperking van de reikwijdte van godsdienst. Daarnaast gaat het bij theologen over God en bij sociologen over godsdienst. Ook benadrukken theologen het (gods-)geloof te koste van de sociale vormgeving van godsdienst. Sociologen benadrukken dat zonder institutionalisering van godsdienst ('kerkvorming') de individuele godsdienst(igheid) niet in stand blijft.

Afsluitend zetten Van Harskamp en Tennekes de gesignaleerde knelpunten in het gesprek over secularisatie tussen theologen en sociologen op een rijtje. Zij noemen de definitie van secularisatie, de vraag of secularisatie wel een hoofdpunten is, de aard van de twee disciplines, het terrein waarop het gesprek voortgezet moet worden, de vraag of godsdienst en geloof in termen van functie danwel in termen van inhoud betekenen moet worden en de werking van de moderne theologie en van de sociologie. Er blijken nog wat verstaansbarrières tussen beide disciplines.

te bestaan. Opvallend in de bundel komen steeds weer de sterk uiteenlopende disciplinaire benaderingswijzen naar voren (alsof beiden over een andere werkelijkheid spreken en wellicht is dat uiteindelijk ook het geval) maar tevens speelt de onderlinge waardering van elkaars discipline een grote rol. Dus de concrete machtsverschillen tussen beide disciplines zouden ook in het gesprek betrokken moeten worden (Laeyendeker). Er is onderling nog veel misverstand en kritiek, hetgeen ook duidt op wederzijds wantrouwen. Systematische theologen zijn er vaak ten onrechte van overtuigd dat sociologen het secularisatieproces propageren en zelfs bevorderen (sociologie dan opgevat als een soort 'geseculariseerde theologie') maar door de empirische constatering van (godsdienst)sociologen over godsdienst en samenleving niet serieus (genoeg) te nemen, zijn systematische theologen van hun kant juist geneigd zich wereldvreemd in de geseculariseerde cultuur op te stellen.

Verborgene God of lege kerk? laat overduidelijk zien dat er nog steeds veel moet gebeuren voordat theologen en sociale wetenschappers tot een reële en vruchtbare dialoog over secularisatie kunnen komen. Dit boek is dan ook een *must* voor docenten sociologie werkzaam op theologische opleidingen alsmede voor hun theologische collega's en studenten.

Henri W.A. Hilhorst

P.J. Klok, Een instrumententheorie voor milieubeleid. De toepassing en effectiviteit van beleidsinstrumenten, Proefschrift, T.U. Twente, Enschede, 1991.

Aan de zogenaamde Twentsche school van de bestuurskunde hebben we al verschillende interessante publicaties over de effectiviteit van instrumenten van het milieubeleid te danken. Voorbeelden daarvan zijn onder andere de proefschriften van Bressers over de effectiviteit van het (oppervlakte)waterkwaliteitsbeleid en van Van der Doelen over beleidsinstrumenten en energiebesparing.

Klok heeft voor zijn proefschrift niet een dergelijk relatief beperkt beleidsterrein gekozen.

Zijn studie bestaat voor tweederde deel uit een algemene, theoretische beschouwing en voor een derde deel uit twee case studies van respectievelijk het beleid inzake loodvrije benzine en schone personenauto's en het beleid met betrekking tot het klein chemisch afval. Voor een goed begrip van dit proefschrift is het onderscheid dat de auteur op pagina 18 maakt tussen 'instrumententheorie' en 'instrumentenleer' van belang. Een instrumentenleer schrijft voor welke beleidsinstrumenten in de beleidspraktijk zouden moeten worden gebruikt. De auteur heeft niet de ambitie een dergelijke leer te formuleren. Hij stelt zich ten doel een instrumententheorie, dat wil zeggen een geheel van logisch samenhangende en toetsbare uitspraken over de effectiviteit van (milieu)beleidsinstrumenten, te ontwikkelen.

Opvallend in het omvangrijke theoretische gedeelte is, dat er nauwelijks ingegaan wordt op de specifieke aard van de milieuproblematiek als beleidsvraagstuk in vergelijking met andere beleidsvraagstukken, op de verschillen in beleidsimplicaties van natuurbescherming en bevordering van milieuhygiëne, het schoonhouden van water in vergelijking met het schoonhouden van lucht of bodem, besparing van grondstoffen in vergelijking met het tegengaan van geluidshinder, om maar wat beleidsrelevante variëteit op milieugebied te noemen. Eveneens wordt voorbijgegaan aan de verschillen tussen politieke stelsels en beleidsculturen en tussen bestuurslagen, om maar wat ter zake doende bestuurlijke variëteit te noemen. In plaats daarvan wordt op zeer abstracte wijze uiteengezet welke omstandigheden van invloed zijn op de effectiviteit van het streven om met beleidsinstrumenten het gedrag van individuele actoren te beïnvloeden. De resultaten van die onderneming zijn vastgelegd in verschillende hypothesen-schema's. Het hoofdstuk bevat 'hypothesen over de gedragskeuze van de leden van de doelgroep'. De kans dat het door de overheid gewenste gedrag wordt gekozen wordt hier afhankelijk gesteld van de 'subjectieve beschikbaarheid van alternatieven' en de invloed van individuele, sociale en rechtsnormatieve gedragsmotieven op de kans dat het gewenste alternatief wordt gekozen. De drie deelschema's bevatten hypothesen met betrek-

king tot de invloed van de individuele gedragsmotieven, sociale gedragsmotieven en rechtsnormatieve gedragsmotieven op de kans dat het gewenste alternatief wordt gekozen, ten gevolge van de relevante kernomstandigheden. Voor die 'relevante kernomstandigheden' worden steeds verschillende variabelen genoemd.

Na deze zeer abstracte theoretische beschouwingen volgen in het tweede gedeelte vrij abrupt twee case-studies uit de praktijk van het milieubeleid. De praktijk is daarmee wel zeer stiefmoederlijk bedeed. De beide cases bestrijken tezamen slechts een zeer beperkt gedeelte van het milieubeleid. En waartoe dienen ze eigenlijk? Bij de eerste case-study wordt al meteen in de inleiding (p. 228) opgemerkt dat er geen sprake kan zijn van toetsing van de hypothese aan de theorie, omdat bij de formulering van de huidige theorie al gebruik is gemaakt van de ervaringen met de toepassing van de vorige versie van de theorie op dezelfde beleidsinstrumenten' (p. 228). Er blijft derhalve slechts één case-study van zeer beperkte reikwijdte over voor de toetsing van de theorie. De auteur slaagt er bovendien niet in duidelijk te maken wat deze ene case-study nu precies leert over de juistheid van de theorie.

Al met al is deze studie een schoolvoorbeeld van sociaalwetenschappelijke omslachtigheid en draagt ze weinig bij aan praktisch bruikbare inzichten in de mogelijkheden en beperkingen van milieubeleidsinstrumenten.

E. Tellegen

H. van den Graaf en R. Hoppe, Beleid en politiek; Een inleiding tot de beleidswetenschap en de beleidskunde. Coutinho, Muiderberg, 1989, 499 p.

Op het terrein van de beleidswetenschap en beleidskunde zijn inmiddels vele boeken en bundels verschenen. Evenzovele kwalificaties zijn aan deze publikaties te geven. Opvallend is dat een groot aantal inleidingen in redactievorm is uitgebracht, hetgeen de samenhang niet altijd ten goede komt. Daarnaast zijn boeken verschenen met meer algemene thema's die weliswaar in-

zicht trachten te verschaffen in alles wat met beleid te maken heeft, maar die, hoewel een aandacht wel pretendeert, geen beleidswetenschappelijke invalshoek kennen.

Ook de auteurs van het boek *Beleid en politiek* constateren in dat opzicht een leemte. In de ontbreken van ordelijke samenhang is niet alleen onbevredigend voor de beleidswetenschappelijke in spé, maar stuit daarnaast op didactische zwaren. Min of meer geboren uit nood, strekt Van den Graaf en Hoppe ernaar 'een algemene inleiding te schrijven en tegelijk een samenhangende visie naar voren te brengen'.

Die samenhang is voortgekomen uit een aantal grondmotieven: (a) de wens om één coherente inleiding in de beleidswetenschap te schrijven; (b) de wens om dat te doen vanuit een positivistische opvatting over de beoefening van de beleidswetenschap waar meer ruimte wordt gelaten aan normativiteit en/of politieke rationaliteit en (c) de wens om naast theorie aandacht te schenken aan interessen uit de beleidspraktijk. De auteurs hebben zich als dragers van de positivistische opvatting vooral laten inspireren door het werk van Frank Fischer: 'Politics and public policy; The problem of methodology' (1980). Ongetwijfeld hebben Van den Graaf en Hoppe, mede gezien hun achtergrond (Vrije Universiteit), zich ook laten inspireren door G. Kuypers. Dit geldt des te meer op het moment dat de auteurs aan het slot van hun boek een eigen methode voor het ontwerpen van beleid presenteren. Dat inspiratie door, hier te lande leidt tot in navolging van, is te waarderen. Het schenken Van den Graaf en Hoppe (gelukkig niet alleen aandacht aan de maatschappelijke politieke context waarbinnen beleid wordt ontworpen en geïnstigeerd, maar schromen zij het niet om de vaak weerbarstige uitvoeringspraktijk erbij te betrekken. Een bevredigend samenspel tussen onder meer beleidsuitvoerders en de (den van) doelgroepen kan de realisering van beleidsdoel vergemakkelijken. Deze oriëntatie heeft er wellicht toe bijgedragen dat het boek zich zowel richt op een wel heel brede doelgroep, namelijk op studenten, beleidsmakers (uitvoerders?) als op 'gewone' en geïnformeerde burgers.

Het boek is onderverdeeld in drie delen.

deel 1 staan de fundamenteën en het perspectief van de beleidswetenschap en beleidskunde centraal. Hoofdstuk 1 bevat enige begripvorming en enkele uitwijdingen omtrent het ontstaan en het doel van de beleidswetenschap en beleidskunde. Hoofdstuk 2 gaat nader in op het kernbegrip beleid, waarbij wordt gekozen voor een politologisch-bestuurskundige benadering. Beleid wordt opgevat als een politiek bekrachtigd plan. Als plan is beleid een manier om problemen te voorkomen of te bestrijden. In elk probleem worden normatieve en empirische elementen met elkaar verbonden. Op basis van deze elementen kunnen vier typen van problemen worden onderscheiden: getemde problemen, (on)tembare wetenschappelijke problemen, (on)tembare ethische problemen en ongetemde politieke problemen. Het kenbelang van beleidswetenschap wordt ten slotte nader ingevuld. Dit wordt omschreven als kritische bezinning op onder meer de verhouding tussen rede en reflectie. In hoofdstuk 3 wordt naast het beleidsmodel met name ingegaan op het beleidsprocesmodel en het beleidsveldmodel (maatschappelijke effecten). Uit het onvermijdelijke naast elkaar bestaan van een reflectieve en een praktische orde in de beleidscyclus volgt een zeer belangrijke conclusie aldus Van den Graaf en Hoppe: 'Fasenmodellen van beleidsvoering verraden een theoretiseren over beleid en processen rond beleid dat berust op de analogie tussen een sociaal proces en een simpele machine.' Een analogie met een complex hologram ligt meer voor de hand: 'In veruit de meeste beleidsvraagstukken zijn alle vijf deelprocessen naast elkaar en gelijktijdig in werking'.

In deel 2 wordt vanuit verschillende invalshoeken de beleidscyclus nader bezien. De bekende beleidsvormingstheorieën ontbreken dan ook niet. Regeren in en door debat is de kern van alle democratische stelsels (hoofdstuk 5). 'Enige kennis van ethiek draagt bij aan beter publiek debat.' Dit is voor de auteurs één van de redenen om onder andere studenten toe te rusten met een elementair begrip van de ethiek. Hoofdstuk 6 en 7 doen recht aan de rol die de auteurs in hun inleiding hebben toebedeeld aan de normativiteit en politieke 'rationaliteit'. Centrale thema's zijn de wisselwerking tussen beleid, recht en ideolo-

gie, en agendavorming en politieke besluitvorming. Hoofdstuk 8 gaat nader in op de beheersing van de omvang van de beleidsagenda door enerzijds onderwerpen selectief toe te laten en anderzijds door onderwerpen van tijd tot tijd van de agenda af te voeren. In de hoofdstukken 10 en 11 wordt uitgebreid stilgestaan bij de beleidsvorming als proces. Beleidsvorming wordt verder uitgewerkt langs de weg van intellectuele rijping en politieke wilsvorming. Deze combinatie waarlangs beleidsvormingsprocessen totstandkomen wordt gekoppeld aan het onderscheid dat de auteurs aanbrengen in de stijl van beleidsvorming. Twee stijlen zijn te onderscheiden: beleidsvorming opgevat als intellectueel proces (ontwerpen) en beleidsvorming opgevat als krachtmeting (instigeren). In deel 2 wordt ten slotte aandacht besteed aan de beleidsuitvoering en -evaluatie ('mooie doelen en een weerbarstige praktijk').

In deel 3 presenteren de auteurs een eigen methode voor het ontwerpen van beleid. Drie criteria worden gepresenteerd die benut kunnen worden om een ongestructureerde beleving van sociale problemen te vertalen in een voor beleidsmatige behandeling vatbaar beleidsprobleem. Het vermijden van veel voorkomende fouten in probleemoplossend denken vergt een combinatie van heen- en terugdenken. De 'terugdenk' component richt zich uitdrukkelijk op de uitvoerenden en de doelgroep(en) van beleid (co-productie).

De verdienste van de auteurs is dat zij er in tenstelling tot vele andere auteurs en redacties in geslaagd zijn om een coherente inleiding te schrijven. Wat dat betreft voldoet het boek aan de verwachtingen. Die coherentie hebben de auteurs ook weten door te trekken naar de beleidspraktische aspecten van beleidsvorming. Aansprekende casuïstiek is gebruikt (het Beveridge-plan voor de sociale zekerheid in Groot-Brittannië) en er wordt ingegaan op de interpretatie van beleidsteksten. Dat de auteurs aandacht hebben besteed aan ethische en ideologische vraagstukken omtrent beleid en beleidsvorming is een terechte keuze. Modules zoals wetenschapsfilosofie verdwijnen immers steeds meer naar de achtergrond.

In dit verband is het echter wel jammer dat er

nauwelijks aandacht wordt besteed aan de beroepsethiek, ondanks het 'open eye' dat de auteurs hebben voor de beleidspraktijk. In dit licht bezien is het ook een gemis dat nauwelijks wordt ingegaan op datgene wat is samen te vatten als de 'vierde macht'. Beleidsprocessen worden bijvoorbeeld, en dat is zeker in de bestuurskunde een centraal thema, ook sterk beïnvloed doordat ambtenaren eigen belangen nastreven en doordat sprake is van verkoking van de ambtelijke organisatie. Dat dit thema minder opgeld doet voor de beleidswetenschap is waar, maar op het moment dat de auteurs ons voorhouden een link te leggen naar de praktijk (en de geüniformeerde burger) is die keuze niet altijd terecht.

Tot slot: de auteurs poneren nogal gemakkelijk een aantal gevolgtrekkingen ten aanzien van zaken die andere auteurs (kennelijk) hebben laten liggen. Men kan zich bijvoorbeeld afvragen of de conclusie van de auteurs, dat zij de beleidsvoering niet beschouwen als elkaar opvolgende fasen, maar dat deze fasen naast elkaar en gelijktijdig in werking zijn, wel de kwalificatie verdient als zeer belangrijke conclusie. Tegenwoordig is dit nog nauwelijks een wapenfeit. Dit geldt evenzeer voor de opmerking die de auteurs maken, als zou de postpositivistische opvatting tamelijk nieuw zijn. Aandacht voor politieke oordeelsvorming en meervoudige werkelijkheden in het bijzonder is niet iets van de laatste tijd.

Afgezien van deze 'pijnpuntjes' is het een eigentijdse inleiding die goed gebruikt kan worden als onderwijsboek. Zowel in samenhang als in de breedte biedt het vele aangrijpingspunten tot verder uitdieping en legt het boek een goede basis voor latere onderwijsjaren.

In een herziene druk, die er zeker moet komen, kan wellicht een aantal tikfouten rechtgezet worden.

Boudewijn L. Becker

H.J. van de Braak (red.), Rationaliteit en beleid, Hoofdstukken uit de Rotterdamse sociologie, RISBO, Rotterdam 1990, 384 p.

De laatste jaren hebben de Rotterdamse sociologen herhaaldelijk hun 'formule' aan de buiten-

wacht uitgelegd. Zij deden dit in 1987 bij het Jemeritaat gaan van de grondvester van de faculteit, prof. dr. J.A.A. van Doorn. In 1991 presenteerden de deelnemers aan het zwaartepunt 'maatschappelijke transformatie en technologische hun planning en tussentijdse resultaten. Rationaliteit en beleid staat in de tijd tussen deze bundel in. Toen de reorganisatie achter de rug was, zonden de nieuwbenoemde hoogleraren hun oordeel moeten houden waarin ze hun visie op sociale organisatie en sociaal beleid gaven. In plaats daarvan presenteren zij zich, samen met hoofddocenten in dit boek. De redacteur kondigt aan dat de hoofdstukken zijn geschreven vanuit het belang van rationaliteit.

In hoofdstuk 1 constateren Langeveld en de andere dat de huidige ontwikkelingen de emancipatie van vrouwen in ruimere zin niet dichterbij brengen. In een denkoefening laten zij zich beelden de revue passeren, die beide economische zelfstandigheid inhouden. Het ene om zijn doelstelling aan het 'mannelijk arbeidstron' dat tot algemene norm wordt verheft. Het andere aan het 'vrouwelijk' arbeidsspan (combinatie van gezin en betaalde arbeid) die de norm wordt voor zowel mannen als vrouwen presenteren dit beeld om de maatschappelijke discussie te stimuleren.

De substantiële rationaliteit van beleid kan dus Veenhoven in hoofdstuk 2, worden afgeleid ten aan de mate waarin ideële doelstellingen worden gerealiseerd en aan de leefbaarheid van de samenleving die dat oplevert. Beleid dat eigen doelstellingen niet haalt is niet rationeel beleid dat die doelstellingen wel haalt maar door een onleefbare maatschappij schept en min. Vanuit dit gezichtspunt kijkt Veenhoven naar de resultaten van het geheel aan sociaal beleid dat gestalte heeft gekregen in de 'verzorgingsstaten'. Hiertoe wordt een vergelijkend beeld gemaakt van 23 hedendaagse Eerste Wereldoorlog landen. Er wordt nagegaan of de meest uitgesproken verzorgingsstaten daaronder zich afscheiden door een grotere gelijkheid in levenskansen (een belangrijk ideaal doel) en een grotere leefbaarheid. Noch het een noch het ander blijkt het geval. De verzorgingsstaten doen niet beter dan landen waar de overheid zich rughoudend opstelt, maar ook niet slechter.

Jong gaat in hoofdstuk 3 na, welke witte plekken het beleid vertoont, dat integratie van etnische minderheden tot doel heeft. De Jong pleit voor een rationele aanpak. 'Om een volwaardige positie in onze samenleving te kunnen bereiken, zullen de allochtonen die samenleving ook als de hunne moeten gaan zien. Zij, en hun kinderen, zullen veel harder moeten werken en leren, meer dan de autochtonen, willen zij de bestaande achterstanden inlopen'. Hoofdstuk 4, waarin Van Kooten arbeidsmarkt en rationaliteit behandelt, beschrijft eerst een aantal ontwikkelingen en bespreekt vervolgens een aantal in het kader van het arbeidsmarktbeleid ontwikkelde instrumenten in termen van middel-doelrelaties.

Berting stelt in hoofdstuk 5 de technologie als het stiefkind van de sociale wetenschappen aan de orde. Hoe hebben de sociale wetenschappen de technologie in de loop der eeuwen beschreven en hoe hebben zij de plaatsvindende veranderingen verklaard? Er was weinig aandacht en de theoretische analyse van de technologische factor is zeker niet indrukwekkend. Berting sluit af met een programmatische schets van onderzoek naar de factor technologie. Hoofdstuk 6 brengt een essay van Van de Braak over artefacten in samenleving en sociologie.

In hoofdstuk 7 gaat Ramondt op technologie en herontwerp van organisaties in. Hij concludeert: 'Naar mijn mening zijn een open werkplek en een licht dominerende klinische attitude de noodzakelijke ingrediënten om complexe vraagstukken van technologie en organisatieontwerp te bestuderen.' Zwanenburg, in hoofdstuk 8 wetenschappelijke rationaliteit, rationeel beleid en hun interactie besprekend, komt tot de volgende conclusie: 'Beleidsonderzoek is bij uitstek de methode aan het worden om sociale theorievorming op waarheid of vruchtbaarheid te toetsen in haar natuurlijke omgeving: de sociale werkelijkheid.' In hoofdstuk 9 is Van de Vall ove de structuur van ongestructureerde problemen aan het woord. Hij schetst een rationele methode tot effectuering van beleid. Tacq bespreekt in hoofdstuk 10 causaliteit als virtuele finaliteit.

Het slothoofdstuk, van de hand van Zijdeveld, handelt over dubbele rationaliteit en beleidsociologie. Om te beginnen gaat het Zijdeveld om de natuurwetenschappelijke en de cul-

tuurwetenschappelijke rationaliteit, in hun onderlinge spanningsverhouding. Daarna komt Zijdeveld met een evaluatie van het boek en zijn auteurs. Deze evaluatie van de hand van Zijdeveld biedt goede aanknopingspunten voor een externe beoordeling van de bundel en daarvan wordt in deze recentie dan ook gebruik gemaakt.

Zo stelt Zijdeveld: 'Ondanks de ook in deze bundel ten toon gespreide pluriformiteit, loopt er door de Rotterdamse sociologie een rode draad: zij is beleidsociologie en heeft uit dien hoofde een specifieke band met rationaliteit.' De bijdragen tot de bundel zijn inderdaad sterk uiteenlopend en eigenlijk hebben zij alleen gemeen dat zij het thema beleid in de beschouwing betrekken. De term rationaliteit wordt niet door de redacteur of een andere woordvoerder gedefinieerd en vervolgens door de andere auteurs in die betekenis gebruikt, of beargumenteerd anders gebruikt.

Verderop brengt Zijdeveld naar voren dat '(de) nuchtere en pragmatische karaktertrek van de Rotterdamse beleidsociologie het gevaar in zich bergt van methodische oppervlakkigheid en theoretische één-dimensionaliteit. Diverse bijdragen in deze bundel logenstraffen een dergelijke conclusie (...)' De lezer gaat zich dan natuurlijk afvragen welke bijdragen een dergelijke conclusie volgens Zijdeveld niet logenstraffen. Eigenlijk valt alleen het hoofdstuk van Ramondt in deze zin door de mand.

De bundel brengt een beeld van de Rotterdamse sociologie naar voren dat consistent is met dat van de bundels van 1987 en 1991. Het accent ligt op het bestuderen van praktische problemen en de benadering is primair historiserend. Omdat de onderhavige bundel een aantal oraties vervangt, hebben de meeste bijdragen vanzelfsprekend een sterk programmatisch karakter. Dit geldt duidelijk voor het hoofdstuk van Berting. Doordat de Rotterdamse sociologie zich mede richt op bestudering van technologie zal zij inderdaad tot groei van kennis op dit in de sociologie verwaarloosd terrein kunnen bijdragen. Daarnaast mogen bijdragen uit andere Rotterdamse specialismen verwacht worden, bijvoorbeeld uit de onderwijssociologie, de arbeidsmarktociologie en de cultuursociologie.

H.A. Becker

A.T.J. Nooij, *Sociale methodiek. Normatieve en beschrijvende methodiek in grondvormen, Stenfert Kroese Uitgevers, Leiden/Antwerpen, 2035 p.*

Dit leerboek over Methoden en Technieken van sociaal-wetenschappelijk onderzoek stelt de spanning tussen het normatieve en het beschrijvende, tussen regulatieve ideeën en de praktijk van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek centraal. Deze spanning wordt door de auteur opgebouwd via een inleidend hoofdstuk over regulatieve ideeën, zoals waarheid, zekerheid, informatiegehalte, objectiviteit en validiteit, een hoofdstuk over de grondvorm van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, het experiment, en een hoofdstuk over wat Nooij noemt kwalitatief veldonderzoek en kwalitatief survey, maar in feite een 'breed opgevatte' container, bevattend verhalende en onverhulde participerende observatie, het gebruik van 'unobtrusive measures', en ongestructureerd interviewen. De praktijk van deze grondvormen en waarnemingstechnieken komt op verschillende plaatsen in het boek aan de orde via door de auteur samengevatte voorbeelden. Bij het experiment zijn dat een laboratoriumexperiment van Rokeach, en twee veldexperimenten: het 'discriminatie op de arbeidsmarkt' experiment van Bovenkerk & Breuning-van Leeuwen, en het onderzoek naar effecten van voedingsvoorlichting van Westmaas-Jes.

Bij het kwalitatief veldonderzoek zijn dat studies van Los, van Weeda, en van Ball.

Alles bij elkaar zorgt dat voor nogal wat contrasten. In hoofdstuk 6 (een theoretisch intermezzo) wordt daarom ingegaan op de verschillen tussen enerzijds het op kwantitatieve leest geschoeide experiment en anderzijds kwalitatieve vormen van onderzoek en wat daaraan ten grondslag ligt. Een historische schets, een stukje wetenschapstheorie, en zelfs de achterliggende mensbeelden, inclusief de in subparagraaf 3.3 opgeworpen, volstrekt achterhaalde, non-discussie over de gedetermineerde mens, worden daarbij door Nooij uit de kast getrokken.

In hoofdstuk 7 wordt de draad weer opgepakt en komt de enquête aan de orde, inclusief causale modellen, uitlopend in regressie-analyse, path analysis, en een heus LISREL model. Voor de

liefhebbers is er een statistische appendix o variantie-analyse. Hoofdstukken 8 en 9 ha nog bij de enquête; zij gaan over respectievelijk steekproeven, variabelen en schalen. De voorbeelden zijn ontleend aan studies van de Ge & Maassen, Nooij, Nijhof, Van Kemenade Kropman, Davis & Robinson, en De Jong.

Hoofdstuk 11 gaat over ambtelijke statistische ecologische correlatie en tijdreeksen, met voorbeelden de studies van Benjamin & Kaufman en Eilensteine, Farnsworth & Fleming. Hoofdstuk 13 behandelt de inhoudsanalyse met voorbeelden de onderzoeken van Schöne, van de Steen & Vijfhuizen over het man-vrouwbeeld in de leerboekjes van een lagere school en van Bovenkerk over rasdiscriminatie bij een daadverslaggeving. Hoofdstuk 15 gaat over onderzoek en beleid. Dan komen er nog drie hoofdstukken met vragen en antwoorden en een bijlage met een voorbeeld van een onderzoeksvoorstel.

Mijn indruk is dat het boek vanaf hoofdstuk 11 een beetje is blijven steken in de in de eerste hoofdstukken opgebouwde spanning tussen regulatieve ideeën en de praktijk van het onderzoek. Er worden vanaf dat moment allerlei zaken – vooral technische – bewandeld zonder duidelijk is wat zij te maken hebben met het centrale thema. Op pagina 155 wordt de formule voor een spreidingsmaat voor een nominale variabele gegeven; op pagina 164 de formule voor Cronbach's alpha; op pagina 165 wordt factorenanalyse en rotatie behandeld; vanaf pagina 166 de procedure van paarsgewijze vergelijking; hoofdstuk over ambtelijke statistiek, ecologische correlatie en tijdreeksen is relevant, maar had veel beter vastgeknoopt kunnen worden met het hoofdstuk over het experiment. Op pagina 241 wordt Cohen's kappa uitgelegd. Kortom, allerlei technische zaken die je ook al in rechtvaardig leerboeken methoden en technieken kunt vinden, en de aandacht afleiden van het centrale thema.

Ook de keuze van de voorbeelden in hoofdstuk 10 (in totaal zes!) bij de enquête lijkt eerder gegeven door de wens van de auteur om alle aspecten uit de voorgaande hoofdstukken te illustreren dan om de praktijk van het enquête-onderzoek te confronteren met de regulatieve ideeën uit hoofdstuk 1.

Trouwens, de keuze van de voorbeelden vind ik niet in alle opzichten geslaagd. Heel goed vind ik Nooij's keuzen bij het experiment en bij de inhoudsanalyse. Heel slecht vind ik zijn keuzen bij het kwalitatief onderzoek. Volgens mij kun je beter voorbeelden van goed onderzoek dan van slecht onderzoek presenteren. Mijn keuzen zouden zijn: het onderzoek onder de Lou-groep van Bayer & Köbber en het vervolg hierop van Wim Zaai (Gods onkruid), Laud Humphrey's Tea-room Trade, en één van de betere empirische studies uit het tijdschrift 'Symbolic Interaction'. Als voorbeeld van analyse van ambtelijk statistisch materiaal zou ik kiezen voor de fascinerende serie artikelen van David Phillips over het 'Werther effect' bij zelfmoorden.

Een half-gelukt leerboek Methoden en Technieken, dus.

Wim Jansen

C.R. de Winter, Arbeid, gezondheid en verzuim als voorspellers van uitval uit het werk. NIPG-TNO Publicatienummer 91.012, Leiden, 1991.

Dit boek is het proefschrift waarop De Winter in mei 1991 aan de RU Limburg promoveerde. De Winter is psycholoog en werkt sinds 1968 bij het Nederlands Instituut voor Praeventieve Gezondheidszorg/TNO op het gebied van arbeid en gezondheid. In zijn dissertatie doet De Winter verslag van een onderzoek naar de waarde van de bij het NIPG/TNO ontwikkelde *Vragenlijst Arbeid en Gezondheid (VAG)* als voorspeller van uitreding uit betaalde arbeid via VUT of een arbeidsongeschiktheidsregeling en van uitreding uit de huidige baan door ontslagname. De VAG peilt meningen van werknemers over hun gezondheid, de fysieke en mentale zwaarte van het werk en over de werksituatie in ruime zin. Er is een lange versie van de VAG (117 vragen) en een korte die uit 41 vragen bestaat.

De data zijn afkomstig van twee drukkerijen, een technisch onderhoudsbedrijf en een reinigingsdienst. De laatste twee zijn in handen van de overheid. Bij 3486 werknemers van deze bedrijven is in de periode 1978-1980 de VAG afgenomen. Vervolgens is de uitreding uit baan of

werk van deze werknemers tot 1984 bijgehouden. Naast een eenmalige peiling via de VAG is een aantal verzuim- en persoonsgegevens over een langere reeks van jaren beschikbaar. Dit levert een adequate dataset voor het beoogde onderzoek.

Door middel van somscores zijn uit de VAG twee indicatoren gedestilleerd: de eerste (Conditie) meet werkgerelateerde en andere symptomen van gezondheidsproblemen; de tweede (Werksituatie) meet klachten over materiële arbeidsomstandigheden, organisatie, leiding, sfeer en dergelijke. Later uitval wordt niet alleen met deze twee VAG-variabelen in verband gebracht maar ook met het verzuimpercentage en de verzuimfrequentie (het procentuele aantal verzuimdagen, respectievelijk het aantal ziekmeldingen per werknemer per jaar).

De analyses geven aan dat latere arbeidsongeschiktheid vooral voorkomt binnen groepen werknemers met veel gezondheidsklachten (hoge score op de indicator Conditie) en een hoog verzuimpercentage. Klachten over de werksituatie en veelvuldig verzuim blijken niet indicatief te zijn voor een hoog WAO-risico. Het deel van de VAG dat zich richt op gezondheidsklachten is dus bruikbaar voor de voorspelling van arbeidsongeschiktheid. De korte, goedkoppe VAG geeft hierbij even goede resultaten als de lange, dure versie. Vervroegde uitreding via de VUT blijkt samen te hangen met een als goed ervaren gezondheid (lage score op Conditie) en een laag verzuimpercentage. Klachten over de werksituatie zijn niet indicatief voor later VUT-gebruik.

Ontslagname, ten slotte, laat zich moeilijk voorspellen met de beschikbare gegevens, die alle met de functie en het bedrijf te maken hebben. Ik deel De Winters vermoeden dat de belangrijkste determinanten van vertrek in de verwachte situatie na ontslagname gelegen zijn (blz. 151).

In het licht van de huidige discussies over WAO en VUT verdienen de twee belangrijkste resultaten nadere aandacht. Voorzover de bij latere WAO-ers gesignaleerde gezondheidsproblemen binnen het bedrijf te verhelpen zijn, lijkt de (korte) VAG een zinvol instrument voor bedrijfsgeneeskundige begeleiding ter voorkoming

van arbeidsongeschiktheid. Zo'n instrument dient dan echter met redelijke betrouwbaarheid WAO-toetreding van individuele werknemers te voorspellen. Om een aantal redenen lukt dat niet met het simpele voorspellingsmodel van De Winter.

Hij gaat aldus te werk: eerst selecteert hij op basis van beschrijvende statistiek de variabelen *Conditie* en *Verzuimpercentage* als veelbelovende voorspellers. Vervolgens definieert hij subgroepen door de twee geselecteerde variabelen te dichotomiseren; hij krijgt dan groepen met veel klachten en een hoog verzuim, met veel klachten en een laag verzuim, et cetera. Via logistische regressie voorspelt hij dan de *odds ratio* van de WAO-incidentie van de aldus gecreëerde groepen werknemers uit de twee gedichotomiseerde variabelen. Hij doet per leeftijdsklasse afzonderlijke regressies om te controleren voor interactie-effecten.

Met deze methode gooit hij een hoop bruikbare informatie weg. Ten eerste ligt een niet-lineaire regressietechniek (logit of probit) veel meer voor de hand, omdat daarmee recht gedaan wordt aan de data die uit individuele waarnemingen bestaan. Bovendien hoeven in deze analysemethode de voorspellers niet eerst op arbitraire wijze gedichotomiseerd te worden, maar zijn zij in hun volle ordinale (*Conditie*) of continue (*Verzuimpercentage*) glorie te gebruiken. Daarmee blijft de aanwezige informatieve variatie volledig behouden. De resulterende logit- of probitvoorspellingen sluiten ook veel beter aan bij het doel van De Winters studie: het zijn schattingen van individuele WAO-risico's. Het enige arbitraire element is dan nog de definitie van een hoog risico, ofwel de dichotomisering van de uiteindelijke voorspelling.

Nog mooier zou het zijn om niet alleen het individuele maar ook het longitudinale karakter van de gegevens uit te baten. Dit vereist toepassing van modellen die de duur van het verblijf in een bepaalde toestand (bijv. werkend) beschrijven en de overgangskansen vanuit de initiële situatie naar andere (WAO, werkloos, VUT) schatten. Een dergelijk model zou niet alleen een voorspelling van uitredkansen leveren maar ook een schatting van de duur tot realisatie van die kansen.¹

Ten slotte kan ik in het boek geen geldige redenen vinden voor het weglaten uit het voorspellingsmodel van andere beschikbare variabelen zoals de indicator *Werksituatie* of *Functioneringsniveau*. Een van de opmerkelijke uitkomsten van De Winters onderzoek is immers dat leidingsvrienden een hogere WAO-kans hebben dan niet-vrienden. Of dit een zelfstandig effect is, of een latent effect van leeftijd, is alleen door multivariate analyse vast te stellen.

Het tweede belangrijke resultaat is dat VUT-ters qua gezondheid het spiegelbeeld van WAO-ters vormen. Zo vindt De Winter dat het gemiddelde verzuimpercentage van VUT-ters 6, en dat van niet-VUT-ters 18 is. Dit zou betekenen dat de afschaffing van de VUT niet tot gezondheidsschade en extra WAO-gebruik zou leiden.

Dit opmerkelijke resultaat is verkregen door bij 326 mannen, die ten tijde van het VAG-onderzoek 58 jaar of ouder waren, de 84 (late) VUT-ters te vergelijken met de overige 242 (vroeg) althans in de waarnemingsperiode, geen gebruik van de VUT bleken te maken. Daaronder zit een ongetwijfeld veel mannen die na hun 58e nog de WAO terecht zijn gekomen.

Het lijkt mij zinvoller de VUT-ters te vergelijken met degenen die blijven werken tot hun einde of althans tot het eind van de waarnemingsperiode. Als deze 'survivors' even dramatische verschillen met de VUT-ters laten zien als de tot groep niet-VUT-ters dan is een spectaculair resultaat gevonden. Nu roept het meer vragen dan het beantwoordt.

Kortom, het onderzoek van De Winter doet aan dat een deel van de (korte) VAG, samen met het verzuimpercentage, goede indicatoren leverde om verhoogde WAO-risico's van groepen werknemers vroeg te signaleren. Betere statistische methoden zouden de betrouwbaarheid van voorspellingen wellicht kunnen verbeteren. Bovendien hadden daarmee een aantal, in het breed uitgemeten, problemen vermeden kunnen worden.

De VAG is dus bruikbaar. Maar is de VAG wel nodig voor het voorspellen van WAO-risico's? Zou de combinatie van verzuimgegevens met een aantal administratief beschikbare gegevens (leeftijd, geslacht, functionereniveau, afdeling, lo

niet tot even goede voorspellingen leiden? Deze vraag laat De Winters studie onbeantwoord.

Philip de Jong

1. Zie bijv. Maarten Lindeboom et al. (1990), *Baanduren*, OSA-werkdocument W 90, Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek. Voor een overzichtsartikel van toepassingen in economisch onderzoek, zie Nicholas M. Kiefer (1988). Economic duration data and hazard functions. *Journal of Economic Literature*, 646-679.

I. van der Knoop, Tussen toeschouwen en meesturen. De rol van commissarissen in en tussen grote vennootschappen. Amsterdam: Thesis Publishers, Proefschrift Groningen, 1991.

Tijdens zijn toespraak op 19 oktober 1968 in Sneek lanceerde NKV-voorzitter P.J.J. Mertens de idee van de '200 van Mertens'. Een relatief kleine groep personen zou ten gevolge van de cummulatie van functies in grote vennootschappen over een beangstigende concentratie van economische en politieke macht beschikken. Deze uitspraak was een belangrijke impuls voor nieuw wetenschappelijk onderzoek naar machtsconcentraties op bedrijfsniveau. In 1975 publiceerden Mokken en Stokman 'Graven naar macht'. Reeds in 1923 werd echter al door Bos melding gemaakt van een zekere cummulatie van functies in Nederland. Een decennium eerder onderzocht Wibaut de dubbelfuncties tussen banken en industriële bedrijven. Hij herhaalde hiermee een Duitse studie die Jeidels in 1905 deed.

Recent onderzoek werd gedaan door Van Hezewijk. In 1986 publiceerde hij 'de top-elite van Nederland', gevolgd door 'de netwerken van de top-elite' (1988). In tegenstelling tot de bij het grote publiek vaak gangbare samenzweringsgedachte is deze Nijmeegse sociaal-geograaf van mening dat er bij de top-elite geen sprake is van werkelijke economische macht, wel van invloed. Op grond van wat hij zijn configuratietheorie noemt, worden opmerkelijke informele verbanden zichtbaar tussen personen die elkaar in ver-

schillende fasen van besluitvorming in formele situaties ontmoeten. Voor de lobbyist is van belang dat de beïnvloeding van de besluitvorming in een zo vroeg mogelijk stadium gebeurt. Voor een effectieve lobby zijn dan ook de informele netwerken waar de meningsvorming plaatsvindt belangrijker dan formele netwerken waar de besluitvorming geschiedt. Van Hezewijk doet via zijn bedrijf Elite Network Research al jaren onderzoek naar de netwerken van de Nederlandse top-elite. Dagelijks wordt zijn databank aangevuld met gegevens van personen en hun functies in bedrijfsleven en overheidsorganisaties. In zijn in 1991 verschenen proefschrift (promotor: Frans Stokman) beperkt de Nijmeegse socioloog Van der Knoop zich tot de rol van commissarissen in en tussen grote vennootschappen. Op welke wijze en onder welke condities maken zij gebruik van hun mogelijkheden het beleid van een onderneming te beïnvloeden?

Ter beantwoording van deze onderzoeksvraag werd een beschrijving van het algemeen functioneren van commissarissen noodzakelijk geacht. Een tweede onderzoeksvraag betrof het ontstaan en de functie van personele unies, de cummulatie van commissariaten bij een beperkte-groep mensen en de daaruit resulterende dubbelfuncties. In deze boekbespreking worden enkele conclusies besproken. Besloten wordt met opmerkingen van meer methodische aard.

Als informatiebron voor de beantwoording van de onderzoeksvragen heeft Van der Knoop onder meer gebruik gemaakt van een verkennende enquête onder vennootschappen en circa dertig interviews met personen die over een brede ervaring als commissaris beschikken. De dertig commissarissen vervulden in 1988 232 commissariaten in 187, in hoofdzaak grote, ondernemingen. Bekende personen als Fentener van Vlissingen, De Soet, Slagter, Van der Stee en de Tilburgse hoogleraar Van Dijk zijn geïnterviewd. De openhartigheid van de respondenten geeft een aardige doorkijk in het denken en doen van de in veel opzichten nog gesloten wereld van het bedrijfsleven. Deze wereld laat zich echter wel meer en meer kennen. Met de vermaatschappelijking van organisaties heeft ook het commissariaat, vooral in de grote vennootschappen, sterk in de belangstelling gestaan. Was eind 1900 de

Raad van Commissarissen (RVC) nog een vertegenwoordigend College uit de Algemene Vergadering van Aandeelhouders (AVA), vandaag de dag heeft de RVC zich ontwikkeld tot een apart instituut binnen de vennootschap met een eigen verantwoordelijkheid. Dit heeft in 1971 geleid tot een nieuwe wetgeving voor het commissariaat, de zgn. structuurregeling. De benoeming van commissarissen zou voortaan geschieden middels coöptatie, waarbij aandeelhouders, bestuur en ondernemingsraad het recht van aanbeveling kregen.

Bij kleine(re) vennootschappen bleef de instelling van een RVC facultatief. Velen, vooral van de politieke linkerzijde, wensten meer werknemersinvloed in de RVC, zoals dat in Duitsland het geval was. Hier wordt tenminste een/derde en ten hoogste de helft van de RVC-leden door de werknemers benoemd. In 1984 bleek echter een SER-meerderheid tegen een wetswijziging in dit opzicht. Uit de dissertatie blijkt dat er indicaties zijn dat de structuurregeling ertoe geleid heeft dat de kring van waaruit commissarissen worden gerecrueteerd duidelijk breder is geworden. Ook in de 'nieuwe' categorie van vakbondsbestuurders, wetenschappers, progressieve oud-politici trad echter al snel een cummulatie van commissariaten op. Door de algemene voorkeur bij de benoeming van commissarissen voor personen met bestuurlijke ervaring in het bedrijfsleven, statusoverwegingen en de wens geen onbekenden in de RVC op te nemen blijft het aanbod beperkt. Hierdoor treedt een cummulatie van functies op welke zichzelf versterkt. Respondenten ervaren dit als positief. Indien iemand meerdere commissariaten bezit kan dit feit op zich de commissaris aantrekkelijker maken. De 'kruisbestuiving' die hierdoor tussen vennootschappen kan ontstaan alsmede het opgebouwde relatienetwerk kan het bedrijf i.c. de directie op gezette tijden van dienst zijn. Op deze wijze ontstaat een netwerk van personele unies tussen grote bedrijven. Evenals Van Hezewijk, constateert Van der Knoop dat deze unies niet worden gebruikt om de economische beslissingsmacht te coördineren en centraliseren. Er is echter wel sprake van een effect op de besluitvorming binnen vennootschappen. Van der Knoop signaleert het gevaar dat de talrijke ontstane persoonlijke

relaties de zakelijke afwegingen bij economische transacties kunnen vertroebelen. Praktijk dat, in de context van dialoog tussen RVC en bestuur, de RVC nagenoeg alleen het lange termijnbeleid en de belangrijke beleidsbeslissingen beïnvloedt. Het komt vrijwel nooit voor dat besluiten worden afgekeurd. Het is, zo blijkt, structureel gegeven dat wanneer een RVC besluit tot ingrijpen de problemen doorgaans niet meer te voorkomen zijn. De RVC blijkt ten aanzien van de relatie met het Bestuur niet in staat te zijn om de relatie met het Bestuur niet in te vaar te brengen. Bovendien ontbreekt het Bestuur Raad aan deskundigheid en het overzicht over de gang van zaken in de vennootschap als geheel. Dit is een interessante conclusie tegen de achtergrond van de derde anti-misbruikwet van 1984, tengevolge waarvan commissarissen hoofdelijk aansprakelijk kunnen worden gesteld voor schendingen van de vennootschap.

Tot slot rijst de vraag in hoeverre de onderzoeksvragen kunnen worden gegeneraliseerd. Men kan hier vraagtekens plaatsen gezien het geringe aantal geïnterviewden, de subjectieve aard van de schrijving van de respondenten en het feit dat geen bestuurders zijn geïnterviewd. Tegenaan deze door de auteur zelf opgeworpen vragen merkt Van der Knoop op dat veel commissarissen geen bestuurders zijn en dat veel commissarissen bestuurderservaring hebben opgedaan en dat de respondenten gezien de cummulatie van functies wel degelijk putten uit een (groter) geaggregeerd geheel van ervaringen. Bovendien zijn de schrijvingen in hoge mate consistent, zowel tussen de respondenten onderling als individueel. Een en ander brengt de auteur ertoe in zijn woord te stellen dat hij, als kwantitatief georiënteerd socioloog, de mogelijkheden van kwalitatieve data-verzameling heeft leren waarderen.

Lucas van W.

Bert Klandermans (ed.), International social movement research, volume 2, Organizing change: Social movement organizations in Europe and the United States, JAI Press, Greenwich, 1989.

Sinds 1988 verschijnt een serie jaarboeken over

de titel 'International social movement research', op initiatief van een aantal Europese en Amerikaanse onderzoekers van sociale bewegingen, onder wie de Nederlandse sociaal-psycholoog P.G. (Bert) Klandermand.

Klandermand is de enige redacteur van de in 1989 verschenen tweede aflevering van de serie, die gewijd is aan de organisatie en invloed van sociale bewegingen. De bundel bevat in totaal vijftien bijdragen, die in vijf delen gegroepeerd zijn: Structuur en verandering, Management van sociale bewegingsorganisaties, Leiderschap en besluitvorming, Interorganisatie netwerken en Organisatie effectiviteit. Klandermand heeft elk deel afzonderlijk en de bundel als geheel voorzien van een inleiding. De bundel heeft een interdisciplinair en internationaal karakter: Engelse, Amerikaanse, Nederlandse, Deense en (toen nog) Westduitse politicologen, psychologen en sociologen hebben een bijdrage geschreven. Zoals meestal in bundels over sociale bewegingen ligt het accent op nieuwe sociale bewegingen (milieu-, vredes- en vrouwenbeweging, met als voorloper de burgerrechtenbeweging in de VS), maar ook andere bewegingen passeren de revue: de rooms-katholieke emancipatiebeweging in Nederland, het conflict tussen vakbonden en ondernemersorganisaties tijdens de metaalstaking van 1984 in de (toenmalige) Bondsrepubliek en de reactionaire John Birch Society in de Verenigde Staten.

Klandermand geeft in zijn algemene inleiding op pagina 11 de volgende samenvatting van het theoretisch kader dat aan dit tweede jaarboek ten grondslag ligt, waarbij de afkorting SMO staat voor 'social movement organization': 'Organizational characteristics of SMOs are determined by both the external and internal environments they must deal with. Interactions with the external environment can be analyzed in terms of the accumulation and allocation of resources and organizational effectiveness. In the internal environment of an SMO, leadership functions and decision-making processes regulate the input, throughput, and output of resources. In the external environment, allies and opponents determine the political opportunity structure. Organizational characteristics and characteristics of the external environment together determine organizational effectiveness.'

Dit theoretisch kader is mijns inziens een prototype van de 'resource mobilization approach', één van de theoretische sociaal-wetenschappelijke benaderingen van sociale bewegingen. De resource mobilization approach kenmerkt zich door haar preoccupatie met de organisatorische kanten van sociale bewegingen, hun mobilisatie van hulpmiddelen en hun externe effecten. Ook het begrip 'political opportunity structure', dat wil zeggen de ruimte die het politieke bestel biedt aan sociale bewegingsorganisaties, is vooral door resource mobilization-theoretici gebruikt, met name de historicus Tilly.

In zijn inleiding onderscheidt Klandermand daarnaast nog drie andere benaderingen van sociale bewegingen: de wat hij noemt traditionele ineenstortingstheorie, die sociale bewegingsorganisaties opvat als symptomen van institutionalisering, de new social movement-theorie, die sociale bewegingsorganisaties als doelen op zich bestudeert, en een 'constructionistische' benadering, die sociale bewegingsorganisaties beschrijft als 'sponsors' van betekenissen. Doorslaggevend in de mobilisatie van bewegingen is volgens de constructionistische benadering dat potentiële deelnemers hun eigen belangen opvatten als gemeenschappelijke belangen én menen dat aan hun belangen ten onrechte niet tegemoet gekomen wordt. Klandermand roept zichzelf uit tot één van de protagonisten van een dergelijke benadering en stelt op pagina 10 over de vier door hem geschetste benaderingen: 'Each of the four theoretical approaches described above illuminates a different aspect of SMOs. Institutionalization, instrumentality, identity formation, and the construction of meaning are all facets of the same phenomenon. Thus, it does not make much sense to regard the four approaches as competing paradigms; they are, to a large extent, complementary.'

Ik plaats hier twee kanttekeningen bij. Ten eerste valt het op dat Klandermand ondanks zijn eigen voorkeur voor een constructionistische benadering in dit tweede jaarboek de resource mobilization approach als theoretisch kader hanteert. Dat duidt erop dat de resource mobilization approach zich meer dan de andere door Klandermand onderscheiden benaderingen leent voor de studie van de organisatie en invloed van sociale bewegingen.

Ten tweede vraag ik mij af in hoeverre de 'constructionistische' benadering inderdaad een aparte benadering is. Wat Klandermans over die benadering te melden heeft, met haar nadruk op betekenisverlening en de definitie van de situatie, doet namelijk sterk denken aan één van de oudere benaderingen van sociale bewegingen, de sterk door het symbolisch interactionisme geïnspireerde collective behaviour approach. Turner noemde als belangrijkste kenmerk van een dergelijke benadering dat sociale bewegingen '...are viewed as instrumentalities in the continuous construction and reconstruction of collective and individual views of reality'.¹ Dit lijkt als twee druppels water op de 'constructionistische' benadering van Klandermans, ofschoon hij de collective behavior approach opvat als één van de ineenstortingstheorieën.

Mijn oordeel over de bundel als geheel is zonder meer positief. De bijdragen zijn in het algemeen van hoog niveau en het interdisciplinaire en internationale karakter van het jaarboek draagt ertoe bij dat dit boek mijns inziens verplichte lectuur is voor onderzoekers van sociale bewegingen en collectieve actie.

Het zou in dit kader te ver voeren op alle afzonderlijke artikelen in te gaan. De bijdragen die er voor mij in positieve zin uitsprongen, waren de door Klandermans geschreven inleidende stukken en de hoofdstukken van Rucht en Huberts. De inleidende teksten van Klandermans zijn niet slechts verbindende teksten maar ook substantiële theoretische bijdragen, waarin Klandermans de relevante literatuur samenvat en tevens een conceptueel kader aan de lezer presenteert. Rucht treft een interessante vergelijking tussen de Westduitse en Franse milieubeweging, waarin hij tevens ingaat op de verschillende 'stromingen' binnen de milieubeweging. Huberts stelt de invloed van sociale bewegingen op de politieke besluitvorming aan de orde. Nauwgezet behandelt hij de problemen die aan meting van invloed verbonden zijn, de onderzoeksresultaten op dit terrein en de factoren die bepalend zijn voor invloedsuitoefening door sociale bewegingsorganisaties.

Daarnaast zijn er uiteraard ook bijdragen die minder in de smaak vallen. De naar mijn mening twee zwakste artikelen zijn die van Rosenthal en

Schwartz en die van Brown. Rosenthal Schwartz bejubelen de spontaneïteit en direct democratie die kenmerkend zouden zijn voor sociale bewegingen. Zij komen in dat verband bijvoorbeeld tot de merkwaardige uitspraak dat democratie en spontaneïteit inherent zouden zijn aan massabijeenkomsten (p. 51). Kennelijk hebben de auteurs nog nooit gehoord van de geregisseerde massale partijdagen van NSDAP. Kenmerkend voor totalitaire beweging is immers juist dat zij een maximum aan trokkenheid weten te combineren met een minimum aan democratie. Kennis van de massapychologie zou voor Rosenthal en Schwartz gekwaad kunnen. Brown gaat op eenzelfde kritische en naïeve manier in op de vrouwenbeweging, die erin geslaagd zou zijn oligarchische en bureaucratiserende te voorkomen. Ongestructureerde organisatie en de afwezigheid van meerdere leiders stelt zij ten onrechte gelijk aan ontbreken van hiërarchie.

Al zijn dus niet alle bijdragen even sterk, neemt niet weg dat de bundel als geheel zoveel meer aan te bevelen is voor iedere politicosocioloog of socioloog die geïnteresseerd is in collectieve actie en sociale bewegingen.

Wim van No

1. Ralph H. Turner, *Collective behavior and source mobilization as approaches to social movements: issues and continuities*, Louis Kriesberg (ed.), *Research in social movements, conflicts and change* 4 (1982) 6.

Staf Helleman, Strijd om de Moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa 1800-1900, Kadoc-Studies 10, Universitaire Pers Leuven, 1990, 287 p.

Het uitgangspunt van dit boek is de stelling dat we in Europa zijn geëvolueerd van een geïsoleerde samenleving – waarin grote sociale bewegingen met elkaar strijd leverden om de richting van de moderniteit – naar een onzichtelijke samenleving, waar vrijgevochten individuen moeizaam hun weg zoeken. De au

maakt een historisch-sociologische analyse om deze (vermeende) evolutie in kaart te brengen. Hij doet dit aan de hand van secundaire en tertiaire literatuur. Daarbij legt hij zich een beperking op door zich primair te richten op de katholieke en de sociaal-democratische bewegingen in België, Nederland, Duitsland en Frankrijk. Tot zover is er weinig aan de hand. Het boek is vlot geschreven en goed gedocumenteerd. Misschien was het aardig geweest als de uitgangstelling niet alleen in zijn algemeenheid was geponeerd, maar ook wat duidelijker was gesteld, geoperationaliseerd en getoetst.

Problematischer wordt het als Hellemans meent dat het begrippenapparaat van verzuildeheid, verzuiling en ontzuiling als sleutel kan dienen bij die analyse en nog problematischer als hij een frontale aanval uitvoert op de 'provincialistische' benadering die al decennia een hypothese zou leggen op het verzuilingsonderzoek. Het vraagtteken wordt levensgroot als hij pretendeert in zijn boek een algemene theorie van de verzuiling te presenteren.

Wat de eerste problematiek – verzuildeheid met alles dat daarbij hoort als sleutelbegrippen – betreft, lijkt hij te vergeten waarom de metafoor van de zuil eigenlijk in het leven is geroepen. Sommige moderne, gesegmenteerde samenlevingen bleken niet alleen een stelsel van sociale stratificatie (horizontale lagen) te kennen, maar ook een systeem van verzuildeheid (verticale geleidingen). Door verzuildeheid ook op horizontale lagen te laten slaan – zoals Hellemans doet – verdwijnt de vruchtbaarheid van deze metafoor. Verzuiling wordt dan een soort containerbegrip dat zowel horizontale als verticale segmentatie kan omvatten en verliest daarmee zijn zeggingskracht.

Is zijn begripsomschrijving hier dus wat al te ruim, elders is deze te beperkt. Door slechts de nadruk te leggen op zuilen als de organisatorische poot van enkele bijzonder fors ontwikkelde sociale bewegingen vergeet hij een deel van de problematiek. Kruijt heeft er in de jaren vijftig al op gewezen dat de vraag naar de mate van verzuildeheid van een samenleving in twee deelvragen uiteen kan worden gelegd. De eerste deelvraag heeft betrekking op de omgang in het dagelijks leven tussen gewone mensen die er ver-

schillende levensbeschouwingen op nahouden. De tweede deelvraag gaat over de organisatie van die mensen in op levensbeschouwelijke grondslag berustende, vrijwillige organisaties. Natuurlijk staan die deelvragen niet los van elkaar, de ene factor beïnvloedt de andere, maar door slechts een kant van de medaille te onderzoeken krijgt men een wat al te eenzijdig beeld.

Wat de tweede problematiek betreft, overdrijft Hellemans. Er is intussen aardig wat vergelijkende literatuur voorhanden (bijv. Daalder, Steininger, Righart, MacRae). Het aardige van zijn boek is echter zijn vergelijking van vier landen, waarvan er twee sterk verzuild zijn (waren) – België en Nederland – en twee nauwelijks of in ieder geval in veel mindere mate – Duitsland en Frankrijk. Met alle gevaar, men selecteert de gevallen immers op de afhankelijke variabele, was toch een aardige explorerende vergelijking mogelijk geweest, die een tentatief antwoord had kunnen geven op de vraag waarom in het ene geval verzuiling optrad en in het andere niet. Dat is er echter niet van gekomen.

De derde problematiek sluit hierbij aan. Als Hellemans inderdaad een algemene theorie van verzuiling had ontwikkeld, dan had zijn keuze van te onderzoeken gevallen op basis van de onafhankelijke variabelen kunnen plaatsvinden en dan was er sprake geweest van een toetsend onderzoek. In het hele boek is echter geen theorie te vinden, al was het maar in de zin van enige simpele 'als x, dan y'-hypothesen. Wat hij onder 'theorie' verstaat is kennelijk een andere begripsvorming en definiëring van verschijnselen die met verzuiling, ontzuiling en verzuildeheid te maken hebben. Het verschil tussen taxonomie en theorie mag echter intussen toch wel bekend zijn. Ik wil echter niet zeggen dat zijn begripsvorming onzinnig is. Het tegendeel is het geval. Terecht stelt hij in navolging van Rokkan politieke partijvorming centraal en sluit hij bij Schreuder aan door zuilen op te vatten als uitkristalliseringen van sociale bewegingen en legt hij wat de organisatorische kant betreft, Duffhues c.s. volgend, de nadruk op organisatie-netwerkenmerken. Maar nogmaals, met theorievorming heeft dit niks te maken.

Het bezwaar tegen dit boek is dus dat het zijn verregaande pretenties niet waarmaakt. Wat res-

teert is een goed leesbaar, informatief verhaal dat door zijn impressionistische en ad-hocwerkwijze echer aan overtuigingskracht inboet.

Wil Arts

S. de Vries, Egoism, altruism, and social justice: Theory and experiments on cooperation in social dilemmas, Amsterdam, Thesis, 1991.

Een sociaal dilemma is een structuur waarin een (groot) aantal mensen van elkaar afhankelijk is voor het verkrijgen van opbrengsten. De meest eenvoudige beschrijving van dit dilemma houdt in dat mensen de keuze hebben uit twee alternatieven: coöperatie (C) of niet-coöperatie (NC). Alternatief NC levert voor degene die het kiest meer op (of kost hem of haar minder) dan alternatief C. Voor de groep als geheel, waartoe hij of zij overigens zelf ook behoort, zijn de gevolgen van NC veel negatiever dan van C. Kiezen veel groepsleden voor NC, dan heeft dat voor allen zeer nadelige gevolgen. Het dilemma is dat ieder individu op korte termijn doorgaans beter uit is als hij of zij niet met de andere groepsleden samenwerkt en dus het eigenbelang de boventoon laat prevaleren.

Veel bekende problemen hebben een sociaal dilemma-structuur. Belastingontduiking is een voorbeeld. Zij is aantrekkelijk want zij levert financieel voordeel op. Als veel mensen ontduiken, moeten de belastingen omhoog en is er gezamenlijk nadeel. Het milieu is een tweede voorbeeld: de natuur is in beperkte mate in staat zichzelf te reinigen. Als veel mensen afval in het milieu lozen, dan is er weliswaar op korte termijn individueel voordeel, maar er ontstaat snel een toestand die voor allen onaantrekkelijk is.

Sjerp de Vries geeft in zijn proefschrift een analyse van sociale dilemma's. Hij doet dat op een experimentele wijze: zeven vaardig uitgevoerde en helder beschreven laboratoriumexperimenten. Uitgangspunt is het gegeven dat in empirisch onderzoek een aanzienlijke mate van C keuzen wordt aangetroffen (door De Vries altruïsme genoemd). Ook daar waar dat niet voor de hand lijkt te liggen, namelijk in keuzesituaties die zich eenmalig voordoen en waar de eigen

keuze anoniem blijft. De dominante optie is hier NC zijn. De Vries vraagt zich af of het gaat om een vorm van groepsaltruïsme (Marlis), dat hij op een interessante wijze koppelt de sociobiologische opvattingen hierover, of het gaat om een gematigde vorm van egoïsme (Constrained Egoism Model). Volgens dit laatste model zouden mensen zichzelf graag zien, eerlijke, sociaal rechtvaardige mensen. Zij herkennen waarde aan het volgen van normen van sociale rechtvaardigheid ook als hun gedrag geobserveerd wordt door anderen. Constrained egoïsme houdt onder meer in dat mensen eraan vasthouden om ten bate van zichzelf anderen te buiten omdat dit conflicteert met de wijze waarop ze zichzelf graag willen zien.

De experimentele resultaten tonen dat het constrained egoïsme model beter ondersteund wordt dan het model van groepsaltruïsme. Verder geeft De Vries een analyse van onder meer de begrippen 'framing', 'omgevingsonzekerheid' en 'normatieve ambiguïteit' welke laat zien in asymmetrische dilemma's aanwezig is en uit kan worden gerafeld in 'fair but stingy' en 'fair and generous'. De analyses van De Vries zijn zeer consciëntieus, de experimenten zijn op traditionele manier opgezet, dus ambachtelijk sober. Zijn resultaten brengen onze kennis van sociale dilemma's weer een stapje verder.

J. van Grumbt

Mark Elchardus en Peter Heyvaert, Soep flexibel en ongebonden; Een vergelijking van twee laat-moderne generaties. VUB-Press Brussel, 1990.

In tegenstelling tot wat tegenwoordig wordt nagestreefd: de verklaring van bepaald verschijnselen, beogen de auteurs van dit kleine boekwerk 'een sociografie, dat wil zeggen een beschrijving van een bevolkingsgroep'. Meer het bijzonder gaat het om een beschrijving van twee groepen, namelijk de generatie mannen en vrouwen omschreven als 'zestigers' en de generatie mannen en vrouwen die aangeduid worden als 'tachtigers'.

De jaren zestig laat men daarbij lopen van 1959 tot 1972 en de jaren tachtig van 1973 tot 1988; een zeer bewuste afbakening die terugrijpt op de veronderstelling dat er een sociaal-culturele tijdskrans of slingerbeweging van een dertigtal jaren is geweest, die in principe in de twee genoemde perioden nader kan worden onderverdeeld. In navolging van Mannheim worden de mannen en vrouwen die zeventien jaar oud werden in de loop van de lange jaren zestig onderscheiden als de oudere generatie naast de mannen en vrouwen die zeventien jaar werden tijdens de lange jaren tachtig, de jonge generatie in dit boek.

De basisgegevens voor deze beschrijving zijn afkomstig van een steekproef- en tijdsbudgetonderzoek, gerealiseerd in 1988, waarbij in totaal 1265 Vlaamse mannen en vrouwen werden geïnterviewd. Daarvan behoorden 814 tot de twee generaties die in deze studie nader worden gezien.

Inhoudelijk willen de auteurs vooral aandacht besteden aan het werk, de relatievorming, de houdingen en de opvattingen. Dit wordt uitgewerkt in acht hoofdstukken; drie daarvan gaan over respectievelijk gezin en huishouden, werk en inkomen. De overige hoofdstukken zijn uitgebreid gericht op houdingen en opvattingen. Daarbij staan geloof, individualisme, materialisme en postmaterialisme centraal, aangevuld met een hoofdstuk over opvattingen over de toekomst.

Wanneer we in dit kader op enkele van de hoofdstukken wat dieper ingaan, moeten we voorstellen dat een vergelijking tussen de cijfers over Vlaamse en over Nederlandse jonge mensen reeds herhaaldelijk heeft uitgewezen dat er aanzienlijke en robuuste verschillen bestaan tussen de vertegenwoordigers van beide nationaliteiten. Vlaamse jongeren komen als regel meer traditioneel naar voren dan de gemiddelde Nederlandse jonge mensen. Zo moeten de auteurs vaststellen dat wat betreft de samenlevingspatronen de Vlaamse jonge mensen nog steeds in overwegende mate kiezen voor de traditionele patronen (p. 25). Dit geldt voor de oudere zowel als voor de jongere generatie, zij het dat onder de laatstgenoemden een duidelijke tendens waarneembaar is tot het iets frequenter voorkomen van alternatieve patronen.

Nog steeds verlaat ongeveer 65 à 70% van de jonge Vlaamse mensen het ouderlijk huis om te trouwen. Een kleiner deel van de jonge vrouwen kiest op dat moment voor ongehuwd samenwonen, een kleiner deel van de jonge mannen voor alleenwonen. Deze cijfers staan, zoals reeds is gezegd, in schril contrast tot bijvoorbeeld de Nederlandse cijfers. Wanneer jong-volwassenen van ongeveer dezelfde generatie in Nederland voor de eerste maal het ouderlijk huis verlaten, overweegt het motief 'gaan samenwonen' boven 'trouwen'. De leefvorm 'alleenwonen' springt er daarbij in Nederland ook zeer pregnant uit. Onder de Vlaamse jongeren wordt deze leefvorm slechts sporadisch gerealiseerd.

Hoewel het blijvend grote aantal kerkelijke huwelijken in België (ongeveer 77% van alle huwelijken), eveneens geïnterpreteerd zou kunnen worden als passend binnen het reeds gesignaleerde traditionele patroon, stellen de auteurs in dit geval een interpretatie voor die een koppeling legt met het sociale belang van het kerkelijk huwelijksritueel, meer dan met de religieuze definitie daarvan. Een meer uitgewerkte verklaring voor het nog steeds als traditioneel ten opzichte van overige Westeuropese landen te bestempen gedragspatroon ten aanzien van huwelijk en gezin wordt helaas niet geleverd.

Het vasthouden aan de traditionele leefvormen zal mogelijk in de nabije toekomst afgebouwd worden. De opvattingen van jongeren over hun eigen toekomst laten een tendens zien om toekomstig gedrag in grotere mate open te houden en aangegane verbintenissen omkeerbaar te maken.

In de twee daarop volgende hoofdstukken wordt uitgebreid aandacht besteed aan werk en inkomen. Duidelijk blijkt dat steeds meer Vlaamse vrouwen buitenshuis zijn gaan werken. De in Nederlandse statistieken karakteristieke 'dip' – veel vrouwen trekken zich terug uit de arbeidsmarkt na de geboorte van hun eerste kind – is in ons buurland vrijwel niet herkenbaar. Van de ondervraagde vrouwen van 31 jaar en ouder heeft in Vlaanderen slechts ongeveer 20% geen betaalde baan! Helaas ontbreken in het boek de voor Nederlandse lezers zo belangrijke arbeidsmarktparticipatie-cijfers uitgesplitst naar kindertal, die mogelijk meer inzicht hadden kunnen

bieden in de relatie tussen werk en kindertal van Vlaamse vrouwen.

In het hoofdstuk over geloof en ongelooft komen in eerste instantie de min of meer gebruikelijke vragen aan de orde, die leiden tot de conclusie dat onverschilligheid toeneemt, met name onder de jongere generatie. Bijzonder is dat daarnaast uitgebreid wordt ingegaan op aspecten van alternatief geloof zoals volksreligie, helderziendheid, astrologie, reïncarnatie et cetera. Dwars door de kerkelijke denominaties heen en los van de mate van kerkelijke betrokkenheid, wordt een toenemend aantal jonge mensen aangetroffen dat aanhanger is van alternatieve geloofsvormen. 'Heel wat katholieken en vrijzinnigen mengen het alternatieve geloof met hun andere overtuigingen tot een geheel dat theologen en filosofen ongetwijfeld de wenkbrauwen doet fronsen.' (p. 118).

Zoals gemeld worden ook verschillende houdingen en attitudes van jonge mensen onderzocht. Inzake het verschijnsel individualisme wordt, na een interessante theoretische analyse, een tweetal typen onderscheiden, die elk niet direct vergelijkbaar zijn met wat in Nederlands onderzoek (bijv. van Van de Avort) gebruikelijk is, maar boeiende onderzoeksresultaten genereert: de mate van individualisme gaat achteruit wanneer men opeenvolgende generaties vergelijkt en naarmate het onderwijsniveau van betrokkenen stijgt. En, er is een duidelijke samenhang geconstateerd tussen een laag opleidingsniveau, (kerkelijke) onverschilligheid en een materialistische houding. Het aandeel van de categorie jonge mensen die door een dergelijk patroon gekarakteriseerd kan worden is echter gering. De groep van ongebonden en flexibele mensen heeft in Vlaanderen niets van een opwaarts mobiele avant-garde. Dominant blijft dan ook het levensdoel: 'werk vinden, trouwen, een huis kopen, kinderen krijgen'.

Samenvattend: een interessante studie met verrassende uitkomsten. Aanbevolen en geschikt voor een breder publiek. Voor ons nog onbeantwoord is de vraag of deze schets van twee jonge generaties Vlaamse mannen en vrouwen *ten principale* afwijkt van die van vergelijkbare Nederlandse mannen en vrouwen.

Jenny de Jong-Gierveld

Frank van Balen, Een leven zonder kinderen. Ongewilde kinderloosheid: beleving, stress, aanpassing. Dekker en Van de Vegt, Assen 1991, 184 p.

In dit proefschrift wordt aandacht besteed aan een situatie waarmee naar schatting tien procent van de Nederlandse (echt)paren te maken krijgen: ongewilde kinderloosheid. Gezien de omvang van dit verschijnsel is het eigenlijk merkwaardig dat tot op heden in ons land nauwelijks sociaal wetenschappelijk onderzoek hiernaar werd gedaan. Zeker nu medische technieken als in-vitro fertilisatie, kunstmatige inseminatie en dergelijke regelmatig in de massamedia aan de orde komen en de sociale zichtbaarheid van de ongewilde kinderlozen dus sterk is toegenomen, zou men anders hebben verwacht.

Doel van het door Van Balen uitgevoerde onderzoek was: meer te weten te komen over de onvruchtbare paren hun ongewilde kinderloosheid beleven. Het onderzoek is opgezet vanuit de optiek, dat ongewilde kinderloosheid tot psychische problemen kan leiden.

De respondenten zijn verkregen via het patiëntenbestand van de vruchtbaarheidskliniek van het Academisch Ziekenhuis Leiden. Van 108 ongewild kinderloze paren zijn gegevens verzameld. Tevens is een vergelijkingsgroep van 12 onvruchtbare paren met een geadopteerd kind geïnterviewd. De vragenlijst die werd gebruikt grotendeels samengesteld uit (delen van) bestaande meetschalen, uiteraard aangevuld met specifiek onderwerpgerichte vragen. De vragenlijst bestond vrijwel uitsluitend uit gesloten vragen. Man en vrouw vulden de lijst apart en tegelijk in, in bijzijn van een enquêteur.

De gemiddelde leeftijd van de mannelijke respondenten was 38 jaar, van de vrouwelijke 34 jaar. De gemiddelde infertiliteitsduur van de gekozen onderzoeksgroep was 8,6 jaar. Het duurt gemiddeld 2,4 jaar voordat men zich ervan bewust geworden dat er slechts een geringe kans is op een eigen kind te krijgen. Voor, het merendeel van de respondenten was dit een zeer ingrijpend gebeurtenis (stressful event). Vrouwen beleven dit moment sterker dan mannen. Vooral vrouwen reageren met emotionele instabiliteit en gevoelens van minderwaardigheid, opstandighe

jaloerie en verdriet. Mannen noemer vaker minder sterke gevoelens, ze zeggen vaker dan de vrouwen, gevoelens van teleurstelling te ervaren, of in een toekomst zonder kinderen te berusten. Deze bevindingen liggen in de lijn der verwachtingen van de auteur: voor vrouwen heeft ouderschap meer betekenis dan voor mannen, aangezien zij er in het algemeen een groter deel van hun status en identiteit aan ontleen.

De sterkte van de kinderwens bleek onafhankelijk van de duur van de infertiliteit en was voor de helft van de vrouwen en ruim een derde van de mannen buitengewoon sterk. Gemiddeld was deze wens bij de vrouwelijke partner significant sterker dan bij de mannelijke. De partners schatten in de regel de sterkte van elkaars kinderwens juist in. Dit wijst op een goede communicatie op dit punt. Bijna elk paar heeft wel met familie of vrienden gesproken over de infertiliteit.

In een hoofdstuk dat niet tot de helderste van het boek behoort, wordt beschreven hoe de respondenten omgingen met hun ongewilde kinderloosheid. Hierbij wordt een viertal 'strategieën' onderscheiden.¹ Aan de ene kant is het mogelijk te proberen de kinderwens toch nog te vervullen via medische middelen,² of door alternatieve methoden, bijvoorbeeld door gebruik van genetisch materiaal van derden of door adoptie.³ Aan de andere kant kan men zich bij de situatie neerleggen en zich op andere levensdoelen richten en 'tenslotte kan men zich passief opstellen: niets doen en op 'een wonder' hopen.

De medische strategie werd door de respondenten het meest toegepast (33%), terwijl 32% zich passief opstelde. Dit laatste gebeurde vooral bij paren die minder zwaar tilden aan hun kinderloosheid. Van degenen die zeer sterke gevoelens over hun kinderloosheid bleven koesteren, werd door 80% van medische en/of alternatieve methoden gebruik gemaakt.

Een aantal paren was met de fertiliteitsbehandelingen gestopt. Op de vraag op wiens initiatief dit gebeurde bleken de antwoordpatronen van de partners te verschillen. Maar zelden werd gerapporteerd dat het paar samen met de arts deze beslissing had genomen. De uitkomsten bij deze vraag wijzen op tal van mis-percepties en communicatieproblemen op dit punt.

Voor 21% van de vrouwen en 4% van de man-

nen is de kinderloosheid het ergste wat hen ooit was overkomen. Het welbevinden van ongewild kinderloze vrouwen was blijkens dit onderzoek lager dan dat van Nederlandse vrouwen in het algemeen. Bij ongewild kinderloze mannen was er geen significant verschil ten opzichte van Nederlandse mannen in het algemeen. De verklaring hiervoor lijkt het grotere belang dat kinderen (thans nog) hebben voor status, identiteit en ont-plooiing van vrouwen in vergelijking met die van mannen.

Dit onderzoek van Van Balen is op zich belangwekkend. De resultaten worden over het algemeen helder gepresenteerd en het is wetenschappelijk 'keurig' uitgevoerd. Toch heb ik er moeite mee. Ten eerste door de wijze van verkrijgen van respondenten: uit het patiëntenbestand van een vruchtbaarheidskliniek. Onvruchtbare paren die zich niet of nagenoeg niet in de 'medische molen' hebben begeven omdat ze minder zwaar aan hun infertiliteit tillen, vallen dus buiten dit onderzoek. De auteur stipt dit wel aan, maar verbindt er mijns inziens te weinig consequenties aan voor de ernst van zijn bevindingen omtrent onder meer een mindere mate van welzijn van onvruchtbare vrouwen.

Ten tweede: voor grote onderzoeken is het natuurlijk prima om met schriftelijk te beantwoorden gecodeerde vragenlijsten te werken, maar voor kleinschalig onderzoek naar een onderwerp als dit, vind ik dat minder geëigend. Het blijft hierdoor zeer aan de oppervlakte en abstract, het mist de 'menselijke noot'.

Dat de auteur voor het motto van zijn boek naar een 'uitspraak van een ongewild kinderloze' in een boek van Maarten 't Hart moet grijpen, is hiervan het beste bewijs.

Marie-Louise den Bandt

K. Swierstra, Drugscarrières: van crimineel tot conventioneel. Academisch Proefschrift, Onderzoekscentrum voor criminologie en jeugdcriminologie RU Groningen 1990.

Aan welke problemen denkt de leek in het bijzonder bij verslaafden aan hard drugs? Over het algemeen bestaat het vermoeden dat verslaving

aan hard drugs riskant is en vaak samengaat met crimineel gedrag. Maar wanneer begint een verslaafde met zijn gewoontes en wanneer en waarom houdt deze gewoonte weer op? Blijft de verslaafde even crimineel tijdens een jarenlange verslaving?

Onder een drugs carrière wordt verstaan het stapsgewijze verloop van een (hard)drugverslaving, en de eerder gestelde vragen zijn dan ook het onderwerp van dit proefschrift. Zoals gebruikelijk bevat ook dit proefschrift een uitgebreide inleiding, waarin de kennis op dit gebied in de internationale en nationale literatuur wordt samengevat, alvorens het eigen onderzoek wordt gepresenteerd.

Een aantal interessante vragen wordt behandeld, zoals 'Is de criminaliteit al aanwezig voordat de verslaving een feit wordt?' Soms wordt criminaliteit bij drugverslaving onderverdeeld in 'drugs related'- en verwervingscriminaliteit. Tot de eerste wordt gerekend het verhandelen en verspreiden van drugs en tot de laatste diefstal, inbraak en prostitutie. Vanwege de verwevenheid van deze twee vormen van criminaliteit met de verslaving wordt een dergelijk onderscheid vaak (en ook hier) als kunstmatig gezien en niet gehanteerd. Uit internationale literatuur blijkt dat in zeer vele gevallen reeds van crimineel gedrag sprake was voor de verslaving en dat het dus niet noodzakelijkerwijs het exclusief gevolg ervan is. Verder blijkt dat de verslaving crimineel gedrag in de hand werkt, hoewel in uitzonderlijke gevallen toch ook verslaving met betrekkelijk weinig of zonder crimineel gedrag is beschreven. In de psychiatrie is het klassieke voorbeeld van de laatste categorie de tijdelijk aan cocaïne verslaafde Freud (of moet cocaïne niet tot de hard drugs worden gerekend?).

Het statistisch verband (als een wetenschappelijk criterium) tussen crimineel gedrag en verslaving bestaat overduidelijk en de vraag is eerder of er causaal verband tussen beide is. De vraag is dan of criminaliteit voorafgaat aan verslaving, of dat verslaving criminaliteit opwekt ('farmaco-economisch determinisme'). Hoe plausibel op het eerste gezicht een van beide toch tegengestelde standpunten ook moge lijken, eenduidige empirische onderbouwing is niet gemakkelijk te vinden. Voor beide standpunten

blijken argumenten te zijn gevonden. Statistisch verband kan echter ook betekenen dat er een gemeenschappelijke onderliggende factor is, die beide vormen van gedrag bepaalt. Dat laatste lijkt hier het meest aannemelijk. De beste hypothese is dan ook (en mijns inziens niet geheel verwacht) dat die gemeenschappelijke factor sociale omstandigheden zouden zijn, die beide vormen van gedrag kunnen opwekken, maar in verschillende volgorde.

Hoe lang duurt een verslaving? Uit de bijvoegde statistieken blijkt een verslaving nog hardnekkig te zijn. Cumulatieve resultaten van voornamelijk buitenlands onderzoek suggereren dat na drie tot vijf jaar circa twintig procent abtinent is, terwijl dit percentage oploopt tot (slechts) veertig procent na vijftien tot twintig jaar verslaving. Dergelijke resultaten brengen ons geleidelijk naar de volgende vraag. Hoe loopt een drugs carrière af? Een belangrijke aanpak voor onderzoek richtende op deze vraag is de 'maturing out theory' ('uitrijphese'). Deze opvatting stelt dat de verslaving volgens een natuurlijke wetmatigheid dooft na een min of meer vaste periode of op een bepaalde leeftijd. Gezien de duurzaamheid van verslaving (zoals boven werd aangegeven en ook als blijkt uit het materiaal van Swierstra) en de resultaten uit de internationale literatuur, bestaat er weinig steun voor deze opvatting. Een laatste opvatting waarom een verslaafde aan hard drugs verslaving zijn gewoonte kapt is dat het sociale factoren bepalen zijn (bijv. partnerkeuze). Dit thema wordt in het onderhavige proefschrift bewerkt.

Swierstra onderzoekt een steekproef van respondenten uit verschillende grotere steden in Nederland. Het betreft hier personen die op een of andere manier in een geregistreerd (of on- of halfgeregistreerd) circuit terecht zijn gekomen en bij het eerste (basis)onderzoek in een interview bijna alle al vijf tot acht jaar verslaafd waren. Het aantal mannen was drie keer zo groot als het aantal vrouwen, verhoudingen die ook elders worden gevonden. Deze personen werden na ongeveer zeven jaar opnieuw onderzocht. Bij het tweede onderzoek was dertig procent abtinent, vijftig procent nog steeds verslaafd, acht procent in een langdurige detentie/inrichting en vijf negen procent overleden (niet aan AIDS, die ziekte komt pas later).

De groep wordt ingedeeld volgens de aard en ernst van de delicten. Bij mannen zijn de delicten voornamelijk diefstal en dealen/bemiddelen, terwijl bij vrouwen prostitutie en vervalsen van cheques het crimineel gedrag overheersen. Volgens de ernst van crimineel gedrag worden drie groepen onderscheiden, namelijk ernstig (type I), laag-/ex-crimineel (type II) en ten slotte ex-crimineel/ex-verslaafd (type III) gedrag. Deze indeling geeft een relatie aan tot het crimineel gedrag, zoals optrad voor de verslaving (bij type I uiteraard het hoogst), hoewel de groepen I en II zich niet onderscheiden door de duur van de verslaving. Type II-personen waren gemiddeld ouder dan I-personen en ook ouder dan de III-groep. De abstinenteren in de steekproef waren al zo'n acht jaren gestopt met drugs (rond hun 26e jaar) en waren er op jongere leeftijd (wat afwijkt van de literatuur) mee begonnen.

Ten slotte over de abstinenteren nog enkele gegevens. De volgende mogelijkheden werden onderzocht als reden voor abstinentie:

(1) situationele verandering (bijv. in veel gevallen verloren Vietnam soldaten hun verslaving bij terugkomst); (2) vervangende pathologie (bijv. alcoholisme, psychische stoornissen); (3) bekering of andere spirituele politieke oriëntatie; (4) 'maturing out'; (5) wegdobberen in het drugsbestaan; (6) pensionering (retirement) als hard drug-klant; en ten slotte als Nederlandse variant: (7) interventies door hulpverleners.

Uit deze studie bleek van de meeste genoemde mogelijkheden een enkel voorbeeld voor te komen, maar de abstinentergroep bleek te klein om generaliseerbare lijnen te kunnen trekken. Opvallend is in dit verband toch dat abstinenteren van hard drugs kan betekenen een vervolgcariëre als alcoholverslaafde. In een aantal gevallen werd de verslaving met een gezinsleven (met kinderen) beëindigd. Een zeer klein aantal bleek (wellicht enige) baat te hebben gehad van gedrags- of psychotherapeutische interventies. Het proefschrift besluit met een aantal interessante vragen die waren opgeworpen voor verder onderzoek.

Het proefschrift is betrekkelijk gemakkelijk toegankelijk, ook voor een relatieve leek op het onderhavige gebied. Het geeft heldere overzichten betreffende de problematiek. De schrijver heeft mij – en ik denk met mij anderen uit de

psychiatrie – ervan kunnen overtuigen dat geen enkel medisch-psychiatrische theorie van toepassing is op de in dit proefschrift onderzochte populatie. De schrijver zou een commerciële uitgave kunnen overwegen, maar dan zouden er vele details eenvoudiger moeten worden weergegeven en de figuren fraaier moeten worden uitgevoerd.

Jakob Korf

Fred Grünfeld, Nederland en het nabije oosten; de Nederlandse rol in de internationale politiek ten aanzien van het Arabisch-Israëliësch conflict 1973-1982. Kluwer, Deventer, 1991, 360 pp.

In dit proefschrift wordt voortgebouwd op twee eerdere onderzoeken van de auteur die handelden over respectievelijk de binnenlandse beïnvloeding van het Nederlandse Midden-Oostenbeleid en de Nederlandse rol in de internationale Midden-Oostenpolitiek. Centrale thesen zijn (1) Nederland heeft ten aanzien van het Arabisch-Israëliësch conflict geen eigen buitenlandse beleid meer, maar alleen een aanpassing aan een internationaal politiek standpunt, en (2) succesvolle binnenlandse beïnvloeding van het buitenlandse beleid is een noodzakelijke voorwaarde voor invloed in de internationale politiek. De eerste these, aldus de auteur, blijkt onhoudbaar te zijn, de tweede daarentegen blijkt wel valide. Een en ander wordt getoetst aan de hand van drie 'cases', die objectief belangrijke momenten zijn voor het Nederlands buitenlandse beleid: het Arabisch olieembargo tegen Nederland (1973), de totstandkoming van een gemeenschappelijk standpunt in de EPS (periode 1977-1981), en de deelname aan de vredesmacht in de Sinaï, periode 1981-82.

Grünfelds studie bevat veel en gedetailleerd materiaal. Ik heb veel waardering voor de conscientieuze wijze waarop hij te werk gaat. Aan de bronnenstudies heeft hij nog een aantal interviews met de direct en indirect betrokken politici en beleidsadviseurs toegevoegd. Overigens: ook de lijst van diegenen die een interview weigerden is indrukwekkend en het belangrijkste archief, dat van het ministerie van Buitenlandse Zaken, bleef voor hem gesloten. Het is niet dui-

delijk in welke mate en op welke wijze dit zijn onderzoek nadelig beïnvloedde. De auteur laat na hierover suggesties te doen.

Zo rijk als het empirische deel van deze studie is, zo arm is het theoretische analysekader. De auteur baseert zich voornamelijk op Rosenaus typologie van aanpassing (van het beleid aan omgeving). Zoals zo vaak hebben dergelijke typologieën theoretisch gezien hooguit een descriptieve (ordenende, op zijn best een 'heuristische') functie en bieden ze niet of nauwelijks openingen naar een verklarende, of zelfs maar een predictieve theorie. Ze blijven dus steken op het laagste niveau van theorieconstructie. En dat betekent dan weer dat deze studie weliswaar bijdraagt tot meer kennis van het onderwerp in materiële zin maar niet tot wetenschappelijk inzicht en kennisverwerving in formele zin. Die verkrijgt men pas als men comparatief te werk gaat, als men beleid gaat vergelijken. Dat laatste kan op drie manieren: vergelijken van het beleids-terrein, van beleidsmomenten, en van beleidsactoren. Grünfeld had dus het Nederlandse Midden-Oostenbeleid kunnen vergelijken met dat van een ander land, met het Nederlandse beleid ten aanzien van een ander terrein, of met dat van een ander moment. Op die wijze komt men op het spoor van belangrijke variabelen, intern en extern. Dat leidt uiteindelijk tot een grotere mate van begrijpelijkheid en voorspelbaarheid. Dat is geen luxe, maar noodzaak, theoretisch en maatschappelijk. Het lijkt me niet onmogelijk dat de toetsing van beide centrale thesen dan zelfs tot tegengestelde resultaten zou hebben geleid.

J. Niezing

Wim Bremer, Theorieën over de arbeidsmarkt en arbeidsmarktgedrag in de bouw, Wolters-Noordhoff, 1991 (dissertatie).

In zijn zoektocht tussen de Scylla van de eenzijdige en gekleurde optiek van een bepaalde arbeidsmarkttheorie en de Charybdis van het opportunistische eclecticisme, waarin theorieën die haaks op elkaar staan met elkaar worden verbonden, probeert Bremer als een ware Odysseus de lange weg af te leggen van algemene handelings-

theorieën, die de uitgangspunten van de verschillende arbeidsmarkttheorieën bloot leggen, tot een empirische toetsing van een groot aantal vanuit de verschillende arbeidsmarkttheorieën geformuleerde hypothesen aan de werkelijkheid van het functioneren van de arbeidsmarkt in de bouwsector. Ongetwijfeld is Bremer een van de laatsten in ons land die in een proefschrift dergelijke klassiek-heroïsche zwertocht pogen ondernemen.

Bremer formuleert zowel een theoretische als een empirische probleemstelling die de studie opdelen in een theoretisch en een empirisch deel. Het theoretische deel heeft als doel te analyseren op welke wijze in de onderscheiden benaderingen tegen het functioneren van de arbeidsmarkt wordt aangekeken. Uitgangspunt daarbij is de drietal algemene handelingstheorieën, die door de auteur naar voren worden geschoven als een theoretiekader voor de verschillende arbeidsmarkttheorieën. Eerst komt de utilitaristische ruittheorie, waarin individuen door middel van ruittheorie hun nut proberen te maximaliseren, aan de orde. Daarna wordt ingegaan op het structureel-functionalistische, waarin de wederzijdse afhankelijkheid in interacties wordt benadrukt. Als de algemene handelingstheorie beschrijft Bremer de conflicttheoretische benadering, waarin sociale relaties als machtsverhoudingen worden gezien. De arbeidsmarkt wordt in bovenstaande theorieën achtereenvolgens getypeerd als een vrije markt, een organisatie en een krachtenveld.

Het theoretische deel van Bremer's studie wordt afgesloten met een poging verschillende economische en sociaal-wetenschappelijke arbeidsmarkttheorieën te plaatsen binnen de drie onderscheiden algemene handelingstheorieën. Daarnaast wordt ook een tweedeling gemaakt tussen enerzijds theorieën die het accent leggen op de relatie tussen de flexibiliteit van arbeid en de kosten die dit met zich meebrengt en anderzijds theorieën waarin scholing en prestatie in relatie tot de bijbehorende kosten en opbrengst centraal staan. Op enigszins onduidelijke wijze bestempelt Bremer het tweede onderscheid in een verschil in het accent dat op respectievelijk het werkgevers- en het werknemersbelang wordt gelegd.

Ten slotte formuleert de auteur vanuit de

schillende door hem behandelde theorieën één of enkele hypothesen, die in het empirische deel van de studie worden getoetst.

Het empirische deel van de studie heeft betrekking op de arbeidsmarkt in de bouwsector in de periode 1980-1985. Deze periode kenmerkt zich door een sterk teruglopende bouwproductie en een hoge werkloosheid en aan het eind van de periode een beginnend herstel. Bremer verdedigt zijn keuze voor de bouwmarkt met een aantal op zich plausibele argumenten, al is het wat ongelukkig dat hij enkele atypische karakteristieken van de bouwsector, zoals bijvoorbeeld het geringe belang van bedrijfsinterne arbeidsmarkten, daarbij negeert.

Het empirische onderzoek wordt eerst uitgesplitst in twee analysemodellen, één voor de vraag- en één voor de aanbodzijde van de bouwmarkt. Het vraagzijdemodel analyseert de wijze van personeelsvoorziening, de loonflexibiliteit en de investering in vakmanschap binnen het kader van een optimale benutting van de arbeidscapaciteit. Het aanbodzijdemodel analyseert het effect van individuele en structurele kenmerken op het gedrag en de positie van de werknemers. In tegenstelling tot hetgeen op basis van de kritische stellingname van Bremer tegenover een eclecticische aanpak verwacht mocht worden, zijn de beide modellen niet op basis van één theoretische invalshoek opgebouwd.

De toetsing van de geformuleerde hypothesen vindt echter in een ander hoofdstuk plaats. Achtereenvolgens wordt daarbij ingegaan op de flexibiliteit, de prijs en de kwaliteit van arbeid, waarbij de verschillende hypothesen thematisch afzonderlijk worden getoetst. Een nadeel van deze aanpak is dat de relatie tussen de getoetste hypothesen en de aanvankelijk in hoofdstuk 4 geformuleerde hypothesen een impressionistisch karakter krijgt, te meer daar de auteur oorspronkelijke hypothesen in sommige gevallen samenvoegt of herinterpreteert. De 'toetsing' van de hypothesen levert voor de auteur bovendien het probleem op dat 'meerdere thesen van verschillende specifieke theorieën na empirische toetsing niet zijn verworpen, terwijl de algemene theorieën waarnaar zij geordend zijn, ieder voor zich een universalistische – of in ieder geval tot de westerse kapitalistische maatschappij uitge-

streckte – pretentie hebben en niet met elkaar te verenigen zijn'.

Bremer accepteert deze tweeslachtigheid vanuit het besef dat er een scheiding bestaat tussen de weergave van de sociale werkelijkheid vanuit de theorie en de werkelijkheid zelf. Zijn verzet tegen een eclecticische aanpak verraaft hier zijn voorliefde voor consistente theorievorming boven het zo goed mogelijk verklaren van de werkelijkheid. Op zich is het verdienstelijk dat Bremer deze voorliefde weet te combineren met een niet-'fundamentalistische' aanpak van zijn empirisch onderzoek, al leidt dit er wel toe dat de opzet van zijn empirische onderzoek weinig doorzichtig is. Ook wat dit betreft is het jammer dat Bremer een eclecticische aanpak niet accepteert als een, al dan niet tijdelijke, tussenstap in de (multi-disciplinaire) theorievorming, met name voorzover er sprake is van complementaire hypothesen ter verklaring van de werkelijkheid, afkomstig van verschillende theorieën. Immers, de wetenschap-theoretische stellingname van Bremer sluit in principe iedere aanzet tot een meer geïntegreerd multi-disciplinair empirisch onderzoek uit, voorzover er sprake is van tegenstrijdigheden in het onderliggende wereldbeeld van de verschillende disciplines.

Andries de Grip

Vincent Duindam, Ouderschapsarrangement en geslachtsidentiteit. Geslachtsspecifieke socialisatie geen onverdeeld succes bij een verdeeld subject? LEMMA Utrecht, 1991.

Deze studie wekt bij mij gemengde gevoelens. Veel is aan de orde gesteld en op systematische wijze gepresenteerd. In de veelheid ligt tegelijkertijd de zwakte. Op vele punten mist het daardoor diepgang. De auteur kan niet overal even diep op ingaan en ook niet overal even deskundig zijn, maar juist daarom moet een onderzoeker zich beperken tot het mogelijke. Zonder meer negatief is dat hij, als hij duidelijk onvoldoende weet, opeens zeer stellig en belerend wordt in zijn uitspraken. Waar hij zekerder van zichzelf is, uit hij zich veel relativerender, met name daar waar hij de theorie van Chodorov ver-

gelijkt met resultaten van onderzoeken. Die delen zijn zonder meer boeiend.

Ik meen dat de schrijver te veel hooi op zijn vork heeft genomen. Zijn doelstelling (p. 13) is niet alleen immens, maar ook onduidelijk. Daarvan is hij zich trouwens bewust. Zijn vraagstelling is ook ambivalent, zowel in formulering als in uitwerking. Hij wil nagaan of de theorie van Chodorov zoals verwoord in 1978 'de toets van de kritiek kan doorstaan'. Onduidelijk blijft wat hij daarmee bedoelt. Uitgaande van zijn vragen gaat het hem om de kritiek en om na te gaan of onderzoeksresultaten in overeenstemming zijn met de theorie. Hij gaat ook in op kritiek op Talcott Parsons' theorie, die los staat van die op Chodorov, en op kritiek op het concept 'socialisatie'. Soms 'ontkracht' hij kritiek op Chodorov door aan te geven dat zij zich juist niet schuldig maakt aan de 'fouten' van anderen, andere keren door aan te geven dat de critici zelf niets nieuws te brengen hebben (zie de 'Frans-geïnspireerde kritiek'). Zelf formuleert Duindam het als volgt: 'In dit boek wordt deze discussie (die rond het 'socialisatiedenken' als gevaarlijk of niet) grondig geanalyseerd'. Chodorov is volgens Duindam het mikpunt van de kritiek in deze discussie geworden.

Duindam heeft zich een onmogelijke taak gesteld. Niet alleen moet hij de ontwikkeling van het 'socialisatiedenken' in verschillende disciplines kennen, maar ook volkomen thuis zijn in het werk van Freud en Parsons. Ook is een goed inzicht vereist in de ontwikkeling van de psychoanalyse en van het onderzoek op basis van Parsons' denken; zover het gaat om de ontwikkeling van het kind, de rol die sekse- en kunne-differentiatie daarin spelen en de gevolgen voor de positie van man en vrouw. Pas dan is een 'toetsing' van de theorie van Chodorov goed mogelijk.

Ik betwijfel of iemand in staat is zowel het werk van Freud als van Parsons goed te doorgronden, of zelfs maar het werk van één. Beiden zijn verstrikt geraakt in hun ambitie een universele allesomvattende theorie te ontwerpen, waarbij ze respectievelijk de psyche van de mens en de hele sociologische en psychologische kant van het menselijk bestaan wilden verklaren. Hun geschriften zijn bovendien uiterst moeilijk te lezen en multi-interpretabel. Chodorovs doel was

een brug te slaan tussen psychoanalyse (Freud) en sociologie (Parsons). Parsons had echter: aantal nieuwe inzichten – die volgens hem tegelijkertijd op een aantal terreinen van wetenschap ontstaan waren – geïntegreerd in zijn 'systeemactie'-theorie. Het ging daarbij naast psychoanalyse ook om biologie, psychologie, antropologie. Integreeren betekende niet zonder meer overnemen, maar gebruiken en veranderen.

Het zou vruchtbaarder zijn geweest als Duindam zich geconcentreerd had op Chodorov en hypothesen die uit haar theorie (1978) zijn af te leiden. Hij zou die uitvoeriger hebben kunnen vergelijken met de resultaten door anderen gebleeerd en zelf kunnen toetsen via secundaire analyse van beschikbare data. Ten slotte zou dan beter gefundeerd de lacunes hebben kunnen aangeven en hoe die zouden zijn te ondervangen. Uiteraard zou hij zich ook dan hebben moeten verdiepen in het werk van Parsons en wellicht dat van Freud, maar het zou beter hanteerbaar zijn geweest.

Chodorovs theorie behelst een revisie van een deel van de uitgewerkte theorie van Parsons. vult die in vanuit het perspectief van de vrouw. Daarmee complementeert ze Parsons' theorie over de ontwikkeling van baby's tot primaire man-mensen en vrouw-mensen in plaats van 'mensen', en de rol van de volwassen man en vrouw. Bij Duindam ligt de nadruk op de maatschappelijke grenzen aan het vermogen van het individu om haar/zijn leven vorm te geven. Chodorov op het veranderen door individueel los van die maatschappelijke context. Parsons stelt (hij komt daarmee terug op een uitspraak aangehaald door Duindam) dat als alle moeders buitenshuis zullen werken, dat deel van zijn rol de 'meer expressieve rol' en dus haar positieve relatie tot man en kinderen niet wezenlijk veranderen. Chodorov gaat uit van het tegengestelde: als vrouwen buitenshuis gaan werken, gaan vaders meer en moeders minder werken en dus krijgen mannen en vrouwen beide een meer 'androgyn' identiteit en raakt de vrouw haar achtergestelde positie kwijt.

Helaas geeft Chodorov (mijn kritiek) niet hoe mannen tot 'moederen' komen (om niet te spreken van 'binnenshuis' werken) als vrouwen 'buitenshuis' werken. Tot nu toe lijkt de ma-

schappelijke ontwikkeling eerder Parsons in het gelijk te stellen dan Chodorov. Parsons en Chodorov delen de vooronderstelling, dat voor een (on)wenselijke ontwikkeling tot 'moederende' vrouw en 'werkende' man, opgroeien met 'vaste' vader en moeder nodig is. Zij gaan niet in op de feitelijke omstandigheid, dat ofschoon voor veel kinderen deze noodzakelijke conditie onontkoombaar niet zal bestaan, zij desondanks toch de (on)gewenste 'rigide' kunne-identiteit ontwikkelen. Evenmin besteed Chodorov aandacht aan de vraag of en hoe de verzorging en opvoeding van kinderen zal moeten worden aangepast in een situatie waarin beide ouders een

baan hebben. Duindam gaat in op 'uitbreiden van de theorie'. Het is echter allemaal wat hap-snap.

Daarmee ben ik terug bij het begin: gemengde gevoelens. Duidelijk veel potentie, maar te veel versnippering. Veel kennis, maar ook onaanvaardbare omissies. Een interessant onderwerp: nu eens geen kritiek alleen, maar een toetsing van de theorie van Chodorov; en toch uiteindelijk zo weinig aandacht voor die toetsing. Jammer.

C.E. Clason